

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIM MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	4
'AHO	Tu'apulelulu, 2 Fepueli 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue

Samuela 'Akilisi P hiva

Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. 'Aisake Valu Eke

Dr. P hiva Tu'i'onetoa

T vita Lavemaau

Sione Vuna Fa'otusia

S misi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Semisi Lafu Kioa Sika

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongoni Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongoni Niua

M teni Tapueluelu

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

Sosefo Fe'aomoeata Vakati

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 04/2017
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Tu'apulelulu 02 Fepueli, 2017
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Feme'a'aki 'i he Ngaahi Kaveinga Fekau'aki mo e Sipoti 2019
		4.2 Tali mei he Pule'anga ki he Ngaahi 'Asenita Ngaue na'e tuku mei he Fale Alea ki he Pule'anga 'i he 2015
		4.3 Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'o e Palemia 2015
		4.4 Fakamatala Fakata'u Potungae Polisi Tonga 2013 mo e 2014
		4.5 Fakamatala Fakata'u Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2015/2016
		4.6 <u>Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea:</u>
		4.6.1 Vahenga Fili Vava'u 15
		4.6.2 Vahenga Fili Ha'apai 13
		4.6.3 Vahenga Fili Vava'u 16
		4.6.4 Vahenga Fili Ha'apai 12
		4.7 Lipooti Folau Fekau'aki mo e Pule 'a e Lao mo e Ngaahi Totonu 'a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.
		4.8 <u>Ngaue ke lipooti ki Fale Alea:</u>
		4.8.1 Fakamatala Fakata'u Potungae Tanaki Tukupau mo e Tute 2015-2016
		4.9 <u>Ng ue 'oku tuku ki he Komiti Pa'anga:</u>
		4.9.1 Kaveinga fekau'aki mo e Kautaha Tonga Cable Ltd.
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘o e Fale.....	6
Poaki.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	6
Fokotu’u ke ‘ave tohi l unga’i ‘o e Pal mia ki he K miti Pa’anga	7
Ongo fo’i tefito’i fokotu’u fekau’aki mo e tohi launga’i Pal mia	8
Fokotu’u ‘ikai tali ke tukuhifo tohi l unga Pal mia ki he K miti Pa’anga.....	8
Toki l pooti mai Pule’anga ki he ngaahi ng ue ki he sipoti	9
Fakam l ’ia ng ue vave Pal mia fakafoki kau ng ue he <i>MIA</i>	9
Tokanga ki he ngaue ta’u 6 mat pule pea tuku kitu’a ta’e’oange ha tohi	10
Me’a ‘a e Sea.....	10
Fokotu’u ke fakatatali feme’a’aki sipoti ke ‘omai tali tohi mei he Pule’anga	11
Taukave ko e kaveinga tatau p ‘oku alea’í ko e sipoti 2019	12
Taukave kehekehe pe ‘a e sipoti mo e tohi l unga ‘o e Pal mia.....	12
Tapou ke fa’u ngaahi tu’utu’uni ngaue ki he sipoti ke fakasi’isi’i longoa’a.....	13
Taukapo Pule’anga ko e longoa’a ko e fetokehekehe’aki faka-fakakaukau	14
Tali Pule’anga ki he ngaahi tohi tangi mo e ngaahi me’a kehe p	24
Fiema’u ha tali mahino ange fekau’aki mo e ngaue Pule’anga he <i>CEDAW</i>	24
Fakamahino Pule’anga te’eki fakmo’oni Pule’anga ki he <i>CEDAW</i>	25
Fakamahino Pule’anga nau fakafoki ‘isiu <i>CEDAW</i> ki he kakai.....	29
Ta’efiemalie ki he tali fai Pule’anga fekau’aki mo e <i>CEDAW</i>	29
Fakama’ala’ala ki he tali Pule’anga fekau’aki mo e <i>CEDAW</i>	30
Fakamatala Fakata’u ‘a e Potung ue ‘a e Pal miá 2015	37
Tokanga ki he fehikitaki kau ng ue he ‘ofisi	39
Tali Pal mia ki he fehikitaki kau ng ue ‘Ofisi Pal mia.....	39
Tokanga ki he fakahiki kau ngaue he <i>PSC</i> kae ‘ikai femahino’aki mo e Minisita Pa’anga	40
Fehu’ia e pa’anga(\$36,156) ko e pa’anga fakamole Fakamaau’anga	42
Fehu’ia e fatongia ‘Ofisi Pal mia ke totongi kau M mipa <i>Tribunal</i>	42
Fehu’ia pa’anga mo’ua e Pule’anga he hopo	43
Fokotu’u ke to’o hingoa Po’oi P hiva mei he <i>structure</i> Ofisi Pal mia he 2015	44

Tokanga ki he v 'o Tonga mo tu'apule'anga.....	46
Taukave Pal mia tonu ke fakamalo'ia fai ha ng ue lelei ma'a e Pasifiki	48
Taukave 'oku maumau'i e Lao ke fakatupu 'e Tonga ha v kovi mo ha fonua kehe	50
Kei hoko atu pe fengaue'aki mo 'Initonisia & nau fie tokoni mai ki Tonga ni	53
Tokanga ki he fakapa'anga 'o e Paaka Popua.....	55
Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e Paaka 'i Popua	56
Tokanga ke folau ta'evisa mai kau Tonga nau 'osi liliu kakai muli	60
Fokotu'utu'u Pule'anga holoki totongi mei he 800-100	60
Fehu'ia 'uhinga 'oku tuku ke m hina 'e taha kae toki totongi e visa	61
P loti pea tali L pooti Fakata'u 'Ofisi Pal mia 2015	63
L pooti Fakata'u Potung ue Polisi 2013/2014	64
Tokanga ke feng ue'aki 'Eiki Minisit Polisi mo 'ene kau ng ue.....	64
Tokanga ki he ola e ng ue ki he ma'u vaka faito'o konatapu 'i Vava'u.....	65
Tali Pule'anga ki he teu monomono Lao Polisi 2010	65
'Ikai ha mafai e Minisita Polisi he Potung ue.....	66
Kelesi.....	68
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	69

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tu'apulelulu, 02 F pueli, 2017

Taimi: 1000-1010 pongipongi

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Tu'ivakan)

Lotu

'Eiki Sea: M 1 , Hou'eiki fai mai 'a e lotu 'a e 'Eiki.

(Na'e kau k toa 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea ki hono hiva'i 'a e Lotu 'a e 'Eiki)

'Eiki Sea: M 1 k taki Kalake 'o fai mai 'etau tali ui.

Ui 'o e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e K pineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'o 'Ene 'Afio kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'at ke fakahoko hono ui 'o e Fale ki he pongipongi ni. 'Aho Tu'apulelulu 'aho 2 'o F pueli, 2017.

Kalake T pile: Sea kole ke u to e fakaongo ange mu'a.

'Eiki Sea: M 1 .

Kalake T pile: 'Eiki Tokoni Pal mia , 'Eiki Minisit Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki Ng ue 'a e Kakai, Polisi, Pil sone mo e Ng ue T mate Afi, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Fusitu'a, S miu Kuita Vaipulu.

Poaki

'Eiki Sea ko e ngata'anga tali ui Fale, ko 'Eiki N pele Vaea 'oku kei hoko atu 'ene poaki tengetange, pea 'oku kei hoko atu p mo e poaki folau 'a Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano. Ko e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali mai honau ui 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M 1 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M 1 .

<005>

Taimi: 1010-1020

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Tapu mo e 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki He'ena 'Afifió, Tupou VI, kae 'uma' e Ta'ahine Kuiní, Kuini Nanasipau'u, mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu foki kihe Pal miá, kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he

Hou'eiki Fakafofonga e N pele e fonuá, kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m l 'aupito ho'omou laum lie lelei ki he pongipongi ko ení, pea ko e 'aho faka'osi ai p eni 'o e uike ko ení, 'etau ng ué. Ka ko 'etau 'as nita p ena kuo 'osi tuku atu, pea 'e hokohoko atu p 'a 'etau ng ue ki he 'as nita. Ka ki mu'a p 'oku me'a mai e 'Eiki N pele 'Euá, 'i ai e me'a 'oku

Fokotu'u ke 'ave tohi l unga'i 'o e Pal mia ki he K miti Pa'anga

Lord Nuku : Tapu p pea mo e 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga. Fakatapu foki ki he 'Eiki Pal miá, kae 'uma' e Hou'eiki Minisit , peh foki 'a e fakatapu ki Kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele, mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea, ko e fokoutua hake p 'a e motu'a ni, koe'uhí ko e fokotu'u atu ki he Feitu'u na, koe'uhí ko e tohi ko eni ko pea mei he Palesiteni 'o e *TASANOC*, pea mo e Sea ko pe ko e *CEO* 'o e *Organization Committee*, koe'uhí 'oku ou kole atu mu'a p 'e lava ke tukupi ki he K miti Pa'angá 'a e tohi ko iá, ke fai ha ng ue ki ai, 'Eiki Sea, 'o fakatatau ki he me'a na'e 'omai ki ai e tohi, he ko e 'omai ke fai ha ng ue ki ai ho Falé, 'Eiki Sea. Pea ko e fokotu'ú atu ia, koe'uhí kae hoko atu p 'a e 'as nita ia, 'i he 'as nita 'a e Feitu'una 'i he feme'a'aki fekau'aki pea mo e sipoti. Ka ko e kole atu p ki he tohi ko eni ko na'e 'omai, ke tuku mai ki he K miti Pa'anga ke fai ha femahino'aki, pe ko e h e tu'unga 'oku 'i aí, Sea. Ko e fokotu'u atu p ia, Sea. 'A ia 'oku ou tui 'e nounouange ai e feme'a'aki ho Falé, 'Eiki Sea. M l .

'Eiki Sea : Ko e fokotu'u . 'Oku 'i ai ha poupu? Ko e me'a p 'e tahá, koe'uhí, fakam l pe ki he 'Eiki Pal mia, ko ena kuo 'osi fakahoko mai p 'oku lava p 'etau sipoti, pea kapau 'e 'ave e tohi ko iá, kae toki 'omai 'o fai mai ha l pooti 'a e K miti. Tokoni Pal mia, me'a mai.

'Eiki Tokoni Pal mia : Sea, 'oku ou tui au ia mahalo 'oku fakapotopoto ange p ia ke toki 'omai p ha l pooti 'a e Pule'angá ki he *progressive* pea mo e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai e tohi. He 'oku fokotu'u mai foki he tohi ia, ke fokotu'u 'e he Pule'angá ha Minisit Sipoti. 'Oku ou tui ko e me'a ia ke tuku ia ki he Pule'angá, 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'a e K miti Pa'angá. Ko e fanga ki'i 'isiu peh , Sea, 'oku ou tui, hang ko ho'o fokotu'ú, Sea, 'e fakapotopoto ange p ke 'omai ha l pooti mei he Pule'angá, ke *address* 'a e ' *concern* ko eni na'e 'omai 'i he tohi, Sea. Ko ia p ,, m l .

'Eiki Sea : Ko ia, 'oku to e 'uhinga p foki, he koe'uhí ka toe fokotu'u ha Minisit , 'e pau ke fokotu'u mo ha pa'anga. Pe 'oku fakapotopoto pe 'ikai. Ka 'oku totonu ke 'ave ki he K mití,

Lord Nuku : Sea, ko e me'a ia ko 'oku fai ki ai e hoha'á ia, Sea, 'oku fekau'aki p mo e me'a fakapa'anga. 'Oku 'ikai ke fai ha lave ia ki he fokotu'u e 'Eiki Minisit fo'ou. 'Oku 'i ai p e Lao ia mo e ' me'a ko ia ki ai. Ka, ko e 'uhingá p ia 'oku fai 'a e tokanga ki ai, pea ko e kolé p ia. 'Oku 'ikai ha me'a ia heni 'oku totonu ke.. Ko e 'uhingá p ke fakanounou e feme'a'aki, Sea. Ko e kolé p ia.

'Eiki Tokoni Pal mia : Sea, ko e nounou tahá p ke tuku mai ke fai ha ng ue 'a e Pule'angá ki ai. Taumai 'e 'uluaki seti mai ha pa'anga ia 'oku te'eki ai ke loto e Pule'angá ia mo e Pal miá ke 'ai ha Minisit Sipoti. 'Oku hang 'oku 'uluaki mu'omu'a hake e kaati ia he hoosí. Ko ia p , Sea, m l .

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e tohi na'e 'omai ki ho Falé. Pea kuo 'osi fai e tali 'a e 'Eiki Pal mia

ki ai, 'Eiki Sea, pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ki ai 'a e ng ué, he kuo 'osi fai mai e talí ia.

'Eiki Sea : Ko ia. 'Oku ou lave'i p 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku fekau'aki mo e ngaahi me'a fakapa'angá, ka 'oku ou tui 'e fakapotopoto p ke 'ave, ka 'oku tuku p ke mou p loti. He kuo 'osi fai e fokotu'ú, 'a ia ko e fokotu'u 'e 2. Ka ko e fokotu'u fakamuimuí ke tuku p ki he Pule'angá.

'Eiki Palemia : Sea.

'Eiki Sea : 'E Pal mia, me'a mai.

'Eiki Pal mia : Fakamolemole atu, Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma' e toenga e Hu'eikí. Hang kiate au, mahalo ko e tokangá 'oku fakatefito ki he pa'angá. 'Oku te'eki ai ke u fu'u maau lelei 'a 'eku lau 'a e tohi 'a Lord Tupou. Ka 'o kapau ko e pa'angá, kuo 'osi 'i ai e l pooti 'a e 'Atita, kuo u 'osi hanga 'o 'ave 'a e tatau ki he 'Eiki Seá. 'Oku ou peh , 'oku 'ikai ke u peh 'eau 'oku mole taimi. Ka ko e l pooti ko iá, kapau 'oku tau falala ki he 'Atita, ko 'ene 'osí ia, tala'ehai ko e l pooti ia na'a ku fa'u 'eau, pe ko ha fa'u 'a ha taha 'ia kitautolu. Ko e fatongia 'o e Potung ue 'Atita 'a e Pule'anga ke nau hanga 'o sivi'i 'a e pa'anga 'a e Pule'angá. Pea ko eni, 'o hang ko 'eku fakamatalá, ko eni kuo 'osi fakah ki he Sea. Pea kapau 'oku peh ke tau to e 'o K miti, ke tau fulifulihi 'a e l pooti, pea sai p ia. Ka ki he motu'a ni, 'oku ou pehe 'oku fe'unga 'a e l pooti ko eni 'oku 'ave ki he Seá. Pea kapau 'oku mou peh 'emoutolu ke tukuhifo, pea tukuhifo ai p ki hé, kae 'oua 'e toe 'ave ki h . Ka 'oku ou fokotu'u atu. Tau falala ki he 'Atita, kuo ne hanga 'o 'omai 'ene lipooti, pea ko 'ene aofangatukú p ia. Ko 'eku ki'i fakakaukau

Ongo fo'i tefito'i fokotu'u fekau'aki mo e tohi launga'i Pal mia

'Eiki Sea : 'Eiki Pal mia, kuo u vakai p ki he 'Atitá, koe'uhí foki ko e me'a na'a ke tokanga ki ai 'a e ngaahi vahe ko eni 'a e *Organizing Committee*. Ka ko e 'omai ko 'e he 'Atita 'oku faka'ofa'ofa p , na'e maau p 'a e ng ue 'a e *Organizing Committee*, ka ko e me'a 'oku fu'u tokanga ki ai e 'Eiki N pelé, koe'uhí he 'oku fokotu'u mai he me'á ke 'ai ha Minisit Sipoti, ka 'oku ou lave'i p ko e Feitu'u na 'oku Minisit Sipoti he taimi ni, ke vakai fakalelei pe 'oku toe fiema'u ko ha Minisit Sipoti. He 'oku ou tui p te nau fai p 'enau tu'utu'uni fakapotopoto ke talamai 'oku 'ikai ke to e fiema'u. Ko e ngaahi me'a peh , he 'oku ou tui 'oku 'i ai p mo e Minisit Pa'anga, ka koe'uhí p ke vakai'i e ngaahi tafa'akí. Kae tuku mu'a ke mou p loti. Ko moutolu pe te mou pulé, pe 'e tuku atu ki he Pule'anga ke toki fai mai 'enau fokotu'utu'u, 'o hang ko ia na'e me'a ki ai e Tokoni Pal mia, pe ko e tukuhifo ki he K miti Pa'anga ke nau vakai'i 'a e tohi ko ení. Sai, ko ia 'oku ke loto ke. Kalake. Ke tali ke tukuhifo ki he K miti Pa'anga, hiki ho nima. Tukuhifo ki he K miti Pa'anga.

Fokotu'u 'ikai tali ke tukuhifo tohi l unga Pal mia ki he K miti Pa'anga

Kalake T pile : 'Eiki Sea loto ki ai a 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, Sosefo Fe'aomoeata Vakata . Loto ki ai e toko 7.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai.

Kalake T pile : Sea 'oku 'ikai ke loto ki ai 'a Veivosa *Light of Life* Taka, M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ako & Akong ue, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi

& Takimamata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisita T naki Pa'anga H mai & Tute, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisita Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. 'Ikai ke loto ki ai e toko 14.

Toki l pooti mai Pule'anga ki he ngaahi ng ue ki he sipoti

'Eiki Sea : M l . Mahino ai p e fokotu'u 2. Ke toki fai mai p ha lipooti 'a e Pule'angá fekau'aki pea mo e me'a ko iá. Ka 'oku ou tui mahalo na'a 'oku

Lord Nuku : Sea, ko e ki'i kole atu p , he ko eni kuo mahino e p loti ia. Ko e kole atu p ki he Pule'angá, ko e h hano taimi Ke 'i ai mu'a ha taimi ke tuku mai ai e l pootí, 'a e fokotu'utu'ung ue ko ení, koe'uhí kapau 'e tuku mai kimu'a pea t puni e Falé.

'Eiki Sea : Tonu ke 'omai p he uike kaha'u, vaha'a taimi he uike kaha'u. Pal mia.

'Eiki Pal mia : Fakamolemole atu p . 'Eiki Sea, fakamolemole. Ko e fokotu'utu'u ki he h . Ko e h e me'a 'oku 'ai ke mau fokotu'utu'u mai?

'Eiki Sea : Ko e tali p 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'i he tohí.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, na'e toki 'osi ni 'etau p loti ke tuku ki he Pule'angá ke nau 'omai ha tali, pea na'e tali. Pea ko e kole atu ko ení, ke 'omai mu'a e tali ko iá, mo e fokotu'utu'u ko iá, 'a eni ko eni 'oku ke me'a mai ki he uike kaha'ú. Ko e to e fehu'i mai ko ení, na'e toki 'osi ni 'etau p loti ke 'omai 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá, he koe'uhí, 'oku 'ikai ke tali e K miti Pa'anga. Ka ko e kolé atu ia. Pea kapau 'oku peh 'e he 'Eiki Pal mia, ko e 'ai ke fokotu'utu'u ki he h , Sea, ka kuo tau 'osi tali ke 'omai 'enau l pooti mo e fokotu'utu'u, hang ko e fokotu'u pea mei he Tokoni Pal miá, Sea. M l .

'Eiki Sea : K taki 'o tuku atu ia ki he Tokoni Pal mia ke ne tokoni'i 'o fai e tali ko iá, pea 'omai. 'Eiki N pele Vava'u.

Fakam l 'ia ng ue vave Pal mia fakafoki kau ng ue he MIA

Lord Tu'ilakepa : M l Sea e ma'u faingam lie. Fakam l atu ki he Feitu'u na. Sea 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia. 'Oku ou tu'u hake p au ke u fakam l atu, 'Eiki Pal mia, 'aneafi, he hoha'a ko 'aneafi fekau'aki mo e kau ng ué, 'Eiki Sea. Fakafeta'i, koe'uhí kuo 'osi

<006>

Taimi: 1020-1030

Lord Tu'ilakepa: ... Mahino mai mei he kau ng ué 'a 'enau fakam l mai ki he 'Eiki Pal mia he tali vave 'aupito 'aneafi pea 'oku nau foki fiefia ki honau ngaahi f mili, mea'i lelei p 'Eiki Sea koe'uh 'i ai 'a e taimi lahi 'oku 'ikai ke tau fakatokanga'i pea tau fai tu'utu'uni 'o uesia ai mo e si'i long'a'i f nau pea mo e ngaahi mokopuna kae tautautefito ki he ni'ihí ko eni 'Eiki Sea 'a eni kuo fai 'a e tu'utu'uni m 'olunga 'a e 'Eiki Pal mia 'o fakafoki 'a e toko 19 ko eni ki he ng ue.

‘Oku tau ‘amanaki atu p ‘Eiki Sea koe’uh ko ha to e fokotu’utu’u fo’ou ange ’o hang ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit Mo’ui ‘aneafi, pea kapau ‘oku a’u ki ha tu’unga ‘oku to e lelei ange ‘enau ng ue, pea ‘oange ha’anau faingam lie ke nau hoko ko e *staff* he fonua ni ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he ngaue ta’u 6 mat pule pea tuku kitu’a ta’e’oange ha tohi

Sea ko e taha he me’a ia na’e ‘i ai ha tokotaha na’e t ange kiate au, ko e tokotaha falala’anga p eni ia pea ‘oku ou lave’i ‘Eiki Pal mia, ko e tokotaha ko eni na’e kau ‘a hono hoa ‘i he sekelitali ‘i he tafa’aki ko ‘a e *PTOA*, na’e fanongo ‘aneafi ki he me’a ko eni ‘oku malava p ia he Feitu’u na e fakavavevave ke fakafoki, na’e fakanofa ia mei he potung ue ko ia, ta’u ‘e 6 ‘ene ng ue ai, hala ke ‘oange ha tohi, pea ‘oku ‘ikai ke u lave’i p ko e taimi ‘o e Feitu’u na ‘Eiki Sea p ko e ni’ihi ki mu’a ‘i he Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea ‘oku nofo t t la’a ai p e ki’i motu’á, ko e tokotaha ko eni ‘oku *MA* pea ‘oku ne lava ‘a e ngaahi tafa’aki kotoa he sipoti, ‘ohovale p kuo talaange he *CEO* m l l ‘ikai ke to e ‘i ai ha s niti, pea ne fakaikiiki mai ‘a e v henga ‘oku ne ma’u pa’anga ‘e fitu mo e s niti he houa, pa’anga ‘e tolungeau (300) he uike ‘e ua, ‘a ia ‘oku ne ma’u ‘a e taha afe tupu. Kapau te mou me’a ki he tokotaha ko eni ko e *MA* ka ne ma’u ‘a e ki’i s niti si’isi’i. Ko e kau *MA* he taimi ni mahalo p ‘oku mou ‘osi mea’i e fa’ahinga l volo ‘oku nau ‘i ai, k ‘oku kei pole p ‘a e motu’a mahalo p he ‘ikai ke ta’ea’u atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Pal mia ‘a e tangata ko eni, pea ‘ikai ke to e ha fa’ahinga sipoti ia ‘i he’ene poto ai, k ‘oku ou ‘amanaki p ‘e ‘i ai ha meesi ki he tokotaha ko eni ke tokoni ki he ngaahi sipoti t pulu, kau ai pea mo e tenisi, volipolo, ko e tal niti ia ‘a e tokotaha ko eni, k ‘oku ou fakam l atu p ‘Eiki Pal mia koe’uh ko e faingam lie ‘oku ke ‘oanga ki he si’i ni’ihi ‘o e kau ng ué pea ko e me’a ia ‘oku ou tu’u hake p ai he pongipongi ni ‘Eiki Sea ke fakam l atu ki he Feitu’u na m l e tokoni ki he si’i kakai e fonuá m l .

‘Eiki Sea: M l , ko e ngaahi ongoongo lelei ia ‘oku tau fie fanongo ki ai ‘aho kotoa p , m l ‘oku ou tui ko ena ‘e toki ‘omai ‘a e tali mei he Pule’anga ‘o fekau’aki mo e tohi ko ia, k ke tau liliu ‘o **K miti Kakato** ke hoko atu ‘etau ng ue.

(Liliu ‘o K miti Kakato pea me’a mai Sea K miti Kakato ki hono me’a’anga)

Me’a ‘a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu pea mo e ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, fakatapu atu ki he kau Minisit ‘a e Kapineti, kae peh foki ki he Hou’eiki N pele ‘o e fonuá, kau Fakafofonga e Kakai, fakam l atu koe’uh ko e kei fakalaum lie lelei ‘a langi mou fofonga ola mai he pongipongi ko eni fakafiefia pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘a e motu’a ni te tau fakahoko ha feme’a’aki lelei mo langa ai hotau Pule’angá, kae tuku p mu’a ke ‘oatu ‘a e ki’i me’atokoni ko eni ke tau ‘inasi ai he pongipongi ni.

“ ‘Oiuae, na’a mou lava f f ‘o fakangalo’i ‘i homou ‘Otua ‘i he ‘aho p ko ia, ‘a ia na’a ne fakahaofi ai ‘a kimoutolu” Ko e ki’i kongap ia ‘oku ‘oatu ke tau ...ke mou me’a ki ai pea fakataumu’a ki ai homou feme’a’aki mou feme’a’aki p kae ‘oua na’a fakangalo’i hotau ‘Otua.

Ko ‘etau hoko atu p ‘etau feme’a’aki ‘aneafi, pea ‘oku ou tui ko eni ‘oku...

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i lava p ke u ...ko au ‘oku ou fa’a ...fakamolemole p ‘a e poaki atu ki he Feitu’u na, ‘oku ou fa’a m lie’ia ma’u p ‘i ho’o fa’a me’a mai he Folofola, ‘oku ou

fokotu'u atu f f mu'a ke 'ai ha'atau ki'i vahevahe ki he ngaahi kupu Folofola he ko e fo'i lea 'aho f ko e 'ofa, ngalo 'ia au 'aneafi mahalo, 'aho ni 'oiau na'e anga f f ho'o fakaafe ho 'Otua, pea 'oku ou peh ke tuku mai mu'a ha ki'i taimi ke tau vahevahe he fo'i Folofola ko ia, koe'uh pea tau toki hoko atu ki he'etau ng ue, ko e 'uhinga he 'oku toutou 'omai 'a e Folofola he pongipongi Hou'eiki 'oku mahu'inga ke tau vahevahe ko e h e a'usia na'a 'oku 'i ai ha ni'ihi ia heni 'oku te'eki ke me'a ia ki falelotu 'Eiki Sea, na'a 'oku 'i ai ha ni'ihi ia heni te'eki ke nau fanongo nautolu he Folofola k 'oku m lie 'a e fo'i Folofola 'oku ke me'a mai'aki, 'aneuhu fai e lotu, kau ia he kongia e fakahaofi, mahalo 'o'oku ia mo hoku f mili, k ko e tangi ki he 'Otua, kae 'ai mai p ha'o ki'i faka'uhinga ka tau toki hoko tau ki he ngaahi matelie, he ko e matelie ko e fu'u me'a 'oku 'auha.

Sea K miti Kakato: M l , fakam l ki he Hou'eiki N pele 'i he fakamaama kuo fakahoko ma'a kitautolu he pongipongi ni, tau hoko atu ki he'etau 'asenita, na'a tau 'osi p loti foki ke tau tuku atu 'a e tohi fehu'i ko eni, pea mo e tohi ko eni na'e 'osi 'omai ki he Pule'anga, pea 'oku ou tui 'oku 'osi 'i ai p 'a e ni'ihi 'oku nau kei fie me'a mai p , ka tau toki tuku atu ia ka tau hoko atu ki he 'asenita.

M teni Tapueluelu: Sea ki'i kole atu ha'a ku faingam lie ke u ki'i fakahoha'a atu

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'a Tongatapu 4, pea hoko mai 'a Vava'u 16, pea ka hili ko ia pea tau toki p loti.

Fokotu'u ke fakatatali feme'a'aki sipoti ke 'omai tali tohi mei he Pule'anga

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'e 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki M mipa ho K miti Kakato kae fai atu p mu'a ha ki'i fakahoha'a 'Eiki Sea, ko e kaveinga eni ia 'oku mamafa kau ki he sipoti ko e 'aho mahalo eni 'e tolu mahalo 'a e feme'a'aki ai ho k miti' pea ko e fokotu'u p 'a e motu'a ni ko hono 'uhinga kuo 'osi fai 'a e p loti he Fale Alea 'i 'olunga ke 'omai ha to e tali tohi ia 'a e Pule'anga kau ki he me'a tatau p , pea 'oku ou fokotu'u atu Sea, f f ke tuku ke 'omai 'a e tali tohi ko 'a e Pule'anga he ko e 'uhinga 'e fai 'a e feme'a'aki ho K miti Kakato heni pea to e 'omai ko 'a e tali tohi, 'e to e fai p 'a e feme'a'aki ia he tali tohi ko ia, he ko 'oku fai 'a e tu'tu'uni ke 'omai p vakai ki he uike kaha'u, ko e 'uhinga ka tau ki'i 'unu'unu 'oku lahi 'etau 'asenita Sea, ko e fokotu'u atu p ke fakasi'isi'i 'a hono *repeat*, ko e fokotu'u ia Sea ka tau 'unu atu m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l ko e fokotu'u eni kuo fakahoko 'e Tongatapu 4, pea 'oku 'i ai 'a e pou pou.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e mahino p ki he motu'a ni ia e fokotu'u pea 'oku ou pou pou'i, ko e fokotu'u ko na'e 'oatu 'o fekau'aki pea mo e tohi, 'a 'anenai, ko e 'asenita ia ki he feme'a'aki ki he sipoti 'oku 'ikai ke k inga ia pea mo e fokotu'u ko na'e 'atu ki he tohi ko na'e 'omai, ko e fokotu'u ia ko fekau'aki ko pea mo e tohi

M teni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu p Sea

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki N pele

Taukave ko e kaveinga tatau p 'oku alea'í ko e sipoti 2019

M teni Tapueluelu: Fakatonutonu 'a e peh 'oku 'ikai ke na k ingá 'oku na mali lelei Sea, ko e tohi ko na'e 'omai 'oku fekau'aki ia pea mo e sipoti, ko e 'asenita ko eni ko e sipoti tatau p , 2019 p , ko hono 'uhinga p Sea ko 'ene tohi p 'oku cover k toa 'a e ngaahi aspect p ko e ngaahi kupu p 'asenita fekau'aki mo e sipoti, pea ko e kole atu ia Sea ke lava ke ki'i toloi atu ia, ko e feme'a'aki tatau p he kaveinga tatau, 'ikai ha fakangatangata ia, ko e me'a kotoa p kau ki he sipoti, 'e fai 'a e feme'a'aki ai hono 'omai 'a e tali tohi 'a e Pule'angá, ko e fokotu'u atu ia Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l , ko e fokotu'u

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko 'eku fakakakato p au ia, na'e 'asenita feme'a'aki fekau'aki mo e sipoti 'isi kehe ia, pea 'omai e tohi meia Lord Tupou fekau'aki pea mo e sipoti pea na'e tukuhhifo ke fai 'a e feme'a'aki ai fakataha, k na'e 'uhinga... ko 'eku fakamahino'i atu p , ko e me'a ko eni e sipoti kapau 'oku tau peh ke toloi he 'aho ni, ko e 'isi lahi faka'uli'ulia eni ki he kakai e fonua 'a eni, k ko e me'a p ia 'a e Feitu'u na pea mo e me'a p 'a e Falé m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l , me'a mai

Lord Tu'i' fitu: Sea ki'i tokoni p mu'a Sea

Sea K miti Kakato: Kae toki me'a mai, 'o pe'i me'a mai ko e N pele Fika l

Taukave kehekehe pe 'a e sipoti mo e tohi l unga 'o e Pal mia

Lord Tu'i' fitu: Ko e me'a p fekau'aki pea mo e me'a 'oku me'a ki ai 'a e ongo Fakafofonga ko e ongo me'a kehekehe p 'e ua, ko e 'uluaki ko e sipoti ia 'a eni 'oku tau 'alu ai tautolu ki he 2019, ko e tohi ko eni na'e 'omai, ko e tohi ia mei he kautaha sipoti, kautaha sipoti 'a Tonga, 'i he sipoti kominiueli mo e k miti fakafonua 'a Tonga ki he *olympic* 'uhinga ia 'a e tohi ko ha'u ia mei he kautaha K miti Sipoti ko e sipoti ia 'oku kehe ia 'a 'oku 'asi ho 'asenita, 'oku fiema'u he 'Eiki N pele ia.

M teni Tapueluelu: Sea ka u ki'i fakatonutonu fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu 'Eiki N pele

Lord Tu'i' fitu: K miti Sipoti 'a Tonga m l ...

<007>

Taimi: 1030-1040

M teni Tapueluelu: ... Ko e ki'i fakatonutonu p Sea he 'oku fai 'a e feinga ke fakafaikehekehe'i 'a e 'asenita pea mei he tohi ko eni na'e 'omai mei he K miti Sipoti. Ka u hanga p 'o lau atu 'Eiki Sea 'a e 'asenita 'a e Feitu'u na, K miti Kakato. Feme'a'aki 'i he ngaahi kaveinga fekau'aki mo e Sipoti 2019. Ko e 'asenita' ia. Ko e tohi eni ka u hanga 'o lau atu Sea. Ngaahi langa mo e

ng ue fakalelei ki he ngaahi mala'e va'inga mo e ngaahi feitu'u ki he Sipoti Pasifiki 2019. Sipoti tatau p Sea. Ko e me'a 'oku ou 'uhinga ki ai Sea. Ko e taimi ko ia 'oku fai ai 'a e feme'a'aki fekau'aki mo e Sipoti, ko e ngaahi kaveinga mo e kupu kotoa p fekau'aki mo e Sipoti 2019, kuo pau p ke kei 'ohake, me'a tatau p Sea. Ko e Sipoti 'o e 2019. 'E fai 'a e feme'a'aki ko eni te tau lele ai 'o 'aho 'e 4, 'e 'osi 'a e uike ni 'Eiki Sea ko e 'aho faka'osi eni, 'e to e 'omai 'a e tohi ko 'oku talí 'Eiki Sea, 'e to e fai ai p 'a e feme'a'aki pea mahalo 'e to e 'osi p mo e uike kaha'ú ia. Ko e kole atú 'Eiki Sea, ke 'ai p ha fo'i taimi 'e taha ke fai ai 'a e feme'a'aki ke kakato ia, ka tau hoko hifo he 'oku 'i ai p mo e ngaahi 'asenita kehe Sea. He ka 'ikai te tau toutou *repeat* pea hang ko e me'a ko 'a Vava'ú, te tau vilovilo p he fo'i me'a ta tau Sea. Tau ki'i 'unu atu Sea.

Lord Tu'i' fitu: Fakatonutonu p .

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu mai.

Lord Tu'i' fitu: Mo'oni p 'a e me'a ia 'a e Fakafofonga Fika 4 ko ia 'o Tongatapu, ka ko e sipoti ia ko eni 'oku 'ikai ko ha sipoti ia 'a Tonga ni. Ko e sipoti ko eni 'oku kau ki ai 'a Tonga ni, ko e loto taha ia 'a e *regional*, pea 'oku 'uhinga ai 'a e tohi ia 'a e K miti ia ko eni. Na'e fai ki ai 'a e feng ue'aki 'a e ngaahi fonua kotoa o e *regional* 'o e Pasifiki he *South Pacific Game p ko e Mini Game*. Pea ko e fo'i *council* ko ia, 'oku 'i loto ia he *regional* ko 'o e *South Pacific Forum*, 'a e me'a 'oku fekau'aki ai 'a e *regional*. Pea 'oku 'uhinga ai 'a e ng ue ia ko eni. 'Oku 'ikai ko ha sipoti ia 'a Tonga ni, ka na'a tau kole mei he Pasifikí, 'etau ng ue fakafeitu'ú, 'i he Pasifikí, 'o tau ma'u ko eni, pea ko e mafai 'o e sipoti ke sipoti 'o e 2019, 'oku 'ikai ko ha sipoti 'a Tonga, ka na'e kole 'o tali mei he k miti fakafeitu'u ko eni. 'UHINGA AI 'o e t langa mo e 'omai 'o e loto ko eni 'o e kakai ko eni. Na'e ma'u 'a e mafai mei he kakai 'oku ha'a nautolu 'a e sipoti na'e kole 'e Tonga ke fai ki he 2019. Ko ia Sea 'a e fakahoha'á.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki, fai mai p ho'omou ngaahi .. ko ho'omou ngaahi feme'a'aki, 'omi ho'omou ngaahi *opinion* ke tau me'a kotoa ki ai, 'osi ko ia pea tau p loti. Ki he motu'a ni ia, ko e me'a p 'oku mou me'a mai... Me'a mai 16.

Tapou ke fa'u ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he sipoti ke fakasi'isi'i longoa'a

'Akosita Lavulavu: Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea peh foki 'a e fakatapu ki he 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Kapinetí, fakatapu heni ki he Hou'eiki N pelé, pea peh foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea, m l mu'a ho'o laum lie ki he pongipongi ni, 'oku ou kole atu p Sea ke tukumai ha ki'i faingam lie ke u ki'i fakahoha'a atu ai Sea 'i he 'etau kei laum lie lelei 'i he pongipongi ní Sea na'a tau m fana. 'Eiki Sea, 'i he loto faka'apa'apa mo'oni ki he 'Eiki Pal mia lolotonga, peh foki ki he 'Eiki Pal mia M l l , K miti Sipoti 'o e 2019 pea peh ki he kau mamahi'i sipoti kotoa p 'i Tonga ni mo muli na foki. 'Oku ou loto p ke u fakahoha'a atu 'i he ngaahi me'a ko eni fekau'aki mo e sipoti ko eni ko 'o e 2019. Ko e sipoti 'o e 2019 na'e 'osi fa'u 'e he Fale Aleá 'a hono Lao 'i he 2013, pea alea'i pea tali 'e he Fale Alea ni ke hoko ko e Lao 'o e fonua ni. Pea 'i he 'eku vakai ki ai Sea, talu hono fa'u 'a e Lao ko eni he 2013, mo hono ta'e fakakakato 'e kitautolu 'a e ng ue ki he Lao ko eni Sea. 'O a'u mai eni ki he 2017, 'oku te'eki ai p ke malava 'e he Fale Aleá, 'o fakakakato 'a e Lao Sipoti 2019, ke fa'u ha Tu'utu'uni p ko ha *Regulations* ki he fo'i Lao ko eni 'o e Sipoti 2019. Ke ne malava 'o fakam nava'i mo fakaikiiki'i mai 'a e ngaahi founa fakahoko ng ué, ngaahi founa ki hono

fakapa'angá, ngaahi founa hono pule'i mo hono fakalelei'i, pea peh foki ki he ngaahi feitu'u 'e fakahoko ai 'a e sipoti. Pea peh ki he ngaahi founa ng ue totonu ke fakahoko, pea mo hono taimi 'e fakahoko ai, pea mo e taimi 'e 'osi ki ai Sea. 'Oku ou tui ko hotau fatongia tefito eni Sea 'a e Fale ni, ko e fa'u Lao, fa'u Tu'utu'uni, mo fa'u Fokotu'u, ko hotau fatongiá ia Sea. 'Oku ou tui, ko e matavaivai mai 'a e Pule'angá Sea, 'oku tau tokoni atu tautolu kau Fakafofongá he fa'u Laó, ke tokoni ki he Pule'angá mo e kakaí kae lava ke fiefia ai 'a e kakai 'o e fonua Sea. Kapau na'e kakato p hono fa'u mai ha tu'utu'uni ng ue *Regulations* ki he Lao Sipoti ko eni 2019 he 'ikai ke 'i ai ha fefusiaki p ko ha fakatonotonu, p ko ha fetaliaki, p ko ha t mui p ko ha toe 'uhinga kehe Sea. He ko 'ene tu'u ko ia he taimi ní, 'oku lahiange 'etau t kehekehé mo e t muí pea 'ikai ke 'ilo'i e founa ke fakahoko'aki 'a e ngaahi me'a ko iá, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pau ki he Lao Sipoti ko eni 2019 Sea ke tau muimui lelei ki ai Sea. Ko hono mahu'inga ia 'o e me'a ko e Lao, mo e Tu'utu'uni, ke ne tofa hotau halá, ke tau fou ai, pea ko hono mahu'inga ia ke fakasi'isi'i ai 'etau t kehekehé Sea mo e longoa'á mo e lotomamahi.

Ko ia ai 'oku ou 'oatu ai 'a e fokotu'u ki hono solova'anga 'o e me'a ni Sea, p ko ha *way forward* ke lava solova ai 'a e ngaahi t kehekehe ko eni Sea. 'Uluakí ke fa'u mai 'e he Pule'angá mo e Fale Aleá ha Tu'utu'uni p ko ha *Regulations* ki he Lao Sipoti 'o e 2019, pea fakah mai ia 'i he m hina ni p , p 'i he vave tahá ke tali 'e ke Kapinetí mo e Fale Aleá pea toki t puni 'a e Fale ni Sea. He ko e me'a ia 'e si'isi'i ange ai 'a e ngaahi fefusiakí mo e ngaahi t kehekehé o hang ko ia 'oku tau lolotonga fetakai ai Sea.

Uá, ke fai tu'utu'uni 'a e Fale Aleá he 'aho ni ki he K miti Sipoti 'o e 2019, ke nau fakah mai ha'anau L pooti ki he Fale Alea ni, 'i he m hina 'e taha mei he 'aho ni. 'I he L pooti tatau, 'oku fiema'u ke nau to e 'omai mo e 'uhinga 'oku 'ikai malava ai ke fai ha sipoti ki Vava'u, mo Ha'apai, pe ko 'Eua, pea kapau 'oku lava, ko e h leva 'a e hingoa 'o e sipoti ko iá Sea. Pea 'i he L pooti tatau, 'oku fiema'u ke nau 'omai 'enau ngaahi fokotu'u mo hono solova'anga 'o e ngaahi palopalema takitaha Sea. 'I he taimi tatau, fiema'u 'e he Pule'angá mo 'enau K miti Laó, ke nau ng ue mo liliu mai 'a e ngaahi kupu he Lao Sipoti 2019. 'Oku fiema'u ke liliu kae lava ke ng ue lelei mo fakahoko lelei 'a e Lao ko eni Sea. Pea ka lava ia pea fakah mai ia 'i he m hina ni, kapau 'e lava Sea. Ko hono 'uhinga ia Sea 'oku si'isi'i 'aupito 'aupito 'a e taimi. Pea 'i he taimi tatau Sea, 'oku ou kole atu ai ki he Feitu'u na Sea, pea peh ki he 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki Kapinetí, ke tau ng ue fakataha. Ko e fo'i timi p 'e taha, ko e Fale Alea p 'e taha...

'Eiki Minisit Lao: Sea ki'i fakatonotonu atu koe'uhi ka tau fakanounou.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.;

Taukapo Pule'anga ko e longoa'a ko e fetokehekehe'aki faka-fakakaukau

'Eiki Minisit Lao: 'Oku lahi 'a e ngaahi Laó ia, 'oku 'asi p ai ke lava 'o fa'u ha *Regulation* ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha *Regulation*. 'Oku lahi 'aupito p 'a e ngaahi Lao ia 'oku *function* p ia 'ia kinautolu. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'o e sipotí ia ko e ta'e'i ai ha *Regulation*, 'oku 'ikai. 'Osi maau p 'a e fu'u... 'oku lava p ia 'o lele ta'e 'i ai...pea 'oku asi p ia ai, ke fa'u ha Lao, ka 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia ke fa'u ha Lao. 'Oku 'ikai 'uhinga 'a e tuai 'o e sipotí ia ko e me'a ko eni ko e *Regulation*. 'Ikai, ko e fet kehekehe'aki 'a e fa'ahinga fakakaukau 'a e kakai 'oku nau fakalele. Ko e me'a p ia 'oku fai. Ko 'ene *settle* p 'ana ia, lele lelei 'a e vaká ia.

'Akosita Lavulavu: Sea, kapau na'e 'i ai ha *Regulation* 'e si'isi'i ai 'etau t kehekehe mo 'etau longoa'á Sea. Ko e 'uhinga ia... ko e anga p eni 'eku fakakaukau Sea, kae toki hei'ilo 'a e Pule'angá ia. Pea ko ia ai Sea, 'oku ou faka'amu p ke tau ng ue fakataha, ko e Fale Alea p taha, ko e Pule'anga p taha, pea ko e kakai Tonga p 'e taha Sea. Ke tau lava 'o fakahoko lelei 'a e sipoti ko eni 'o e 2019. Ko e 'uhinga p Sea, na'a peh 'etau ngaahi kaung 'api Pasifikí ko e kakai lotosi'i 'a e kakai Tongá Sea. Ko e 'uhinga ia Sea, 'oku ou loto ai Sea ke tau ng ue fakataha ke tau lava teke ai 'a e Sipoti 'o e 2019. Pea mou 'ofa mai Sea 'o vahevahe takai holo 'a e sipoti 'i Tonga ni k toa, hang ko Vava'u, ko Ha'apai ko Niua mo 'Eua. Hang ko e ngaahi *water sports* ke fai mai ia ki Vava'u, he ko e tokoni ia ki he Langa faka'ekon mika hotau fonua ni Sea, langa mo e Takimamata he 'oku mahino p ki he finemotu'a ni Sea ko e *investment* lahi faufaua eni Sea. Ka 'oku ou tui Sea, ka palani'i lelei eni ko e *return* te tau ma'u mei he *investment* ko eni he sipoti 'e to e hulu ange ia he hulu Sea, pea to e hulu ange ia he hulu ko eni 'a e 'Eiki Minisit T naki Pa'anga. Pea 'e fiefia ai 'a e kakai Sea, pea te tau fiefia ai kitautolu 'a e Hou'eiki M mipa 'a e Fale Alea. He 'e hoko 'a e me'a ni ko e *legacy* kiate kitautolu mo hotau hakó mo e toutangata ko eni. Ke mahino ko e toutangata falala 'Otua eni, pea ko 'etau 'amanaki 'oku 'i he Tamai H vani 'i he ..

<008>

Taimi: 1040-1050

'Akosita Lavulavu: Taimi kotoa p Sea.

'Eiki Sea, kole atu ke 'oua mu'a te ta u sio ki he ngaahi palopalema ko ha ngaahi palopalema ka ta u sio ki he ngaahi palopalema ni ko ha ngaahi *opportunities* mo e ngaahi faingam lie lelei ia Sea pea ki ha ngaahi faingam lie lelei mo'oni mo'oni eni ia ke tokoni ki hotau kakai mo e langa hake hotau fonua ni Sea. 'Eiki Sea ko e anga ia 'eku vakai, ko e anga ia 'eku vakai vaivai ki he me'a ni pea mo 'eku tui ki he fakakaukau ko eni ke langa 'a e mala'et pulu 'i Popua, Sea 'oku ou pou pou p seti 'e 100 ki ai he 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e lelei taha ia te ta u malava 'o ma'u 'i he taimi ni makehe mei hano langa 'i he mala'e t pulu 'i Pangimotu Vava'u Sea.

Pou pou Vava'u 16 fai ki

Ka neongo ia kuo mou loto p ke langa 'i Tongatapu ni pea 'oku ou kau au he pou pou ki he langa 'i Popua he 'oku 'ikai te u sio atu p au ia ki he lelei 'e ma'u he sipoti, sipoti ko eni he 2019 ka 'oku ou to e sio atu au ia ki he kaha'u Sea ke hili ko e sipoti 'o e 2019 pea h Sea? Ko e me'a ia 'oku ou sio atu ki ai ko e lelei 'e ma'u 'e he f nau mo e to'utupu mo e kakai 'o e fonua 'i ha hili ange 'a hono langa 'a e mala'e t pulu 'i Popua Sea, neongo 'oku fu'u, neongo 'oku ta'epau pea malava ke 'osi lelei 'aupito 'a e mala'e t pulu ki he 2019 p 'ikai, 'oku kei fu'u ta'epau p ia p 'e mo'ui lelei kotoa ki ai 'a e musie mo e 'akau 'oku fiema'u ke t ai ka 'oku ou falala p ki ai he 'oku 'osi p , 'osi lahi p e vai ... he 'oku 'osi lahi p vai ia ai Sea mo e ngaahi ano vai mo e tahi 'i he feitu'u ko ia Sea he ko e taha ia e ngaahi fiema'u ha mala'e t pulu lelei Sea ke 'i ai ha vai ai ka ko eni ia kuo 'osi 'i ai p pea 'e faingofua p ia ke liliu 'a e tahi ko e vai pea mo e ngaahi founa faingofua he 'e malava ai ke *landscape* 'aki 'a e mala'e t pulu ko eni Sea pea 'oku ou kole fakamolemole atu p Sea na 'oku si'i 'itengia mai ha taha ki he finemotu'a ni ka ko e anga p eni ia Sea 'eku fakakaukau ki ha founa, ki he *way forward* mei heni Sea ke tuku 'etau v lau mo

‘etau longoa’a Sea he fo’i *issue* ko eni ka ta u *find a way forward* Sea. Pea ko e anga ia ‘eku fakahoha’a m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me’a mai e ‘Eiki Minisit Ako.

‘Eiki Minisit Ako: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato. Tapu ki he ‘Eiki Pal mia kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Minisit ‘o e Kapineti. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kau N pele ‘o e Fonua. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea, na’a mau fili e Feitu’u na ke ke me’a hena ‘o faka’uli hotau vaka. Ko ‘eku ongo’i ‘oku tau t l ulunga kitautolu, fakafoki ki he fua, ko e fua ko ‘etau feme’a’aki he 4.1 p ko e 4.2? Ko e me’a ia.

Sea K miti Kakato: 4.1

‘Eiki Minisit Ako: ‘Oku t l ulunga ‘etau folau. Fakafoki ‘etau, ‘a e vaka. Ko alea’i ko e 4.1 p ko e 4.2?

Sea K miti Kakato: 4.1

‘Eiki Minisit Ako: Ko ia ko e me’a ia ‘oku tau nofo ai. ‘Oku t l ulunga ‘etau ... ‘a e folau ia ‘a e vaka. Ko e ‘uhinga ia ho’o me’a hena ke ke tataki ‘etau fononga. Ko u fokotu’u atu ke ta u hoko ki he 4.2. Ko e *regional* pea mo e *organization* ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga N pele Fika 2, ‘oku tali mai ia, ‘e toki ‘oatu ia he tali ‘a e Pule’anga. Ko e me’a ‘oku tau nofo ai Sea ko e ‘as nita ko ‘etau 4.1 p 4.2, ko u fokotu’u atu ke tau 4.2, pea ‘oku ou fokotu’u atu ke ta u p loti. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Ko e fokotu’u eni ‘e 2, ‘i ai ha poupou? Tolu ‘aki e me’a ‘a e Vava’u 16 pea me’a mai e Tokoni Pal mia pea faka’osi mai he Fakafofonga ‘Eua pea tau toki p loti.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato. Poupou p eni ia ki he me’a ‘a e Vava’u 16 ki he ngaahi fokotu’utu’u ko eni ‘oku ‘omai, kau p mo ia hono fakakaukau’i he Pule’anga he tali ko eni ‘oku ‘omai hang ko e fokotu’u mei he Minisit Ako, ‘oku tonu ke tau hiki ki he 4.2. Te u ‘oatu p ha ngaahi ‘uhinga ko e ‘uhinga kuo ‘osi tali ‘e he Fale Alea ke fai mai ha tohi tali ‘a e Pule’anga pea ko e ... ‘i he ‘etau tu’utu’uni Sea ‘o kapau kuo ‘osi tali ha fo’i *item* ‘oku ‘ikai tonu ke to e alea’i. Ko ‘eku ‘uhinga eni Sea, ‘i he tohi ‘oku kau ai ‘a e mala’e t pulu, ‘i he tohi ‘oku kau ai ‘a Teufaiva. Ko ‘ene mahino e ‘ me’a ko ia ‘oku ‘ikai ke tonu ke to e alea’i ia he Fale ni Sea. Ka kuo ‘osi tali ia he Fale Alea ke fai e ng ue ki ai. ‘A ia leva ko e h leva ‘etau to e me’a ‘e talanoa’i ‘i he fekau’aki mo e sipoti ‘o kapau ‘e ‘ikai ke *cover* ‘a e ‘ ‘ lia ko eni nau toki lave atu ki ai. ‘A ia he ‘ikai lava ke ...te ta u maumau’i leva ‘e tautolu ‘etau tu’utu’uni Sea. ‘A ia ‘oku ou poupou atu ki he fokotu’u ‘a e Minisit Ako ta u p loti , m l .

Sea K miti Kakato: M l , ko e fokotu’u eni ‘oku tolu, ‘oku mahino p ki he motu’a ni ho’omou ngaahi feme’a’aki ‘oku ‘oatu p ia ke mou fiem lie ke ‘oua ‘e ‘i ai ha loto ‘e tataka, he ‘oku ou tui ko e lao p eni ia ‘a m mani ‘oku ‘ikai ko ha lao ia ‘a Sihova, ke tau maumau’i.

Lord Nuku: M lie. M lie Sea.

Sea K miti Kakato: Pea ‘oku ou tuku ange ki he N pele ‘Eua ke ne me’a mai pea ‘osi ko ia pea toki fai ‘eku tu’utu’uni.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, fakam l atu mu’a ho laum lie ‘Eiki Sea. M l e laum lie lelei mo e potu folofola mahino kuo ke hanga ‘o fakakoloa ‘aki e k miti he pongipongi ni. ‘Eiki Sea, ko e me’a ‘oku fai ki ai e fakahoha’a ‘Eiki Sea ko e 2019 koe’uh na’e ‘i ai ‘a e tohi pea mei he ‘Eiki Minisit Sipoti ki he K miti ko e *Pacific Council* ‘o kole ke liliu e lao, 2013 ke ‘uh pea ko e ngaahi fokotu’u ko ia pea na’e ‘i ai mo hono ngaahi fika ‘i he kupu ko e lao na’e ‘oatu ke fetongi. Ka ke mea’i he Feitu’u na Sea ko e anga eni e tu’u ko e fakahokohoko ko ‘a e sipoti ‘i he fakahokohoko ko he *Pacific Council* ‘o e Pasifiki. Ko e 2017 ‘a e ta’u ni ‘Eiki Sea ‘oku fai ki Vanuatu, 2017, ka ‘oku ‘i ai e ‘uhinga ‘eku hanga ‘o ‘oatu. Ko e 2019, fai ki Tonga. 2021, Maliana, Tokelau. Ko e 2023 fai ‘i Solomone. Ko e tohi ko na’e fai ko eni ko he ‘Eiki Minisit Sipoti ‘o ‘ave ko ko ki he *Pacific Council* Sea, ko e tali ko ko pea mei he Sea ko ko p ko e Palesiteni ‘o e *Council* ko ko ‘a e Sipoti ko e Pasifiki na’a nau fokotu’utu’u e fo’i sino fonua ‘e 4 ko eni ke hokohoko ki ai e sipoti ‘Eiki Sea ‘oku toki fai ia ‘i T sema 2017. Ko e fakataha hoko ia ko ko ‘a e *Pacific Council* ko ko ‘a e ngaahi sipoti na’a nau fokotu’utu’u ko e sipoti ko eni ke fai mai ki Tonga ni.

‘A ia ko e 2017 fai ko ki Vanuatu, ko e fakataha hoko ia. Pea ko e tohi ko eni ko na’e ... Ko e tali ko na’e ‘omai ‘Eiki Sea na’e tali mai ‘o pehe ni te ne fakah ki he fakataha hoko ko ‘a e *Pacific Council* ko ‘a e K miti Pule ‘i T sema ‘o e 2017. ‘A ia ko e me’a ko ‘e hoko ai Sea ko ‘etau liliu lao ‘e tali ke tali mai ‘e he Sea ko eni p ko e h ‘a e tali ‘a e *Pacific Council* Sipoti ki he tohi ko na’e fai ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘Eiki Sea kapau te tau tali ki T sema ko eni ‘o e 2017 ko u fakapapau atu Sea he ‘ikai ke lava e sipoti ko eni. Kapau he ‘ikai ke lava ‘a e lao ko eni ‘o liliu ‘i he fo’i ‘uhinga ‘e taha koe’uh he ko e lao lolotonga ‘oku ne hanga ‘o puke ‘a e pule ko ko p ko e *CEO* ia ‘a e fokotu’utu’u ‘a e sipoti ko Feleti Sevele, fo’i me’a p ia ‘e taha. ‘A ia ko e fo’i sino ia ‘e taha ‘oku ne hanga, na’e hanga ‘e he sipoti ko eni e *Pacific Council* ‘o hanga, ‘o nau hanga ‘o fokotu’u mai pea na’e ‘i ai ‘enau ‘uhinga ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga na’a nau fokotu’u mai ai ‘i he fakakaukau ‘a e motu’a ni ko e tokotaha eni na’a ne fokotu’utu’u ‘a e *mini game* ko ko ‘i he fuofua *mini game* ko ‘a e Pasifiki ki Tonga ni. Pea ‘oku ne ma’u e taukei ko e ‘uhinga ia ko hono tu’u mai he tohi ko eni ko ko ‘a e motu’a ko eni ko ko ko e Sea ia ‘o e k miti ko eni Sea.

M teni Tapueluelu: Sea fakamolemole ke u ki’i fakatonutonu ...

Lord Nuku: Pea ‘uhinga ‘enau ...

Sea K miti Kakato: Ki’i fakatonutonu eni N pele, Tongatapu 4, fakatonutonu.

M teni Tapueluelu: M l , tapu p mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae peh ki he k miti. Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea ‘oku lolotonga e tu’u e fokotu’u ‘e 2 he taimi ni Sea. Ko e fokotu’u ke toloi atu eni ki he tali tohi ‘a e Pule’anga ‘a na’e fokotu’u atu he motu’a ni pea mo e ‘Eiki Minisit Ako pea kuo pou pou’i mai he Pule’anga, mo e fokotu’u ke hoko atu p . Ko e fakamalanga ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke kaunga ia ki he pou pou’i p ta’epou pou’i e fokotu’u ka ko e fokotu’u atu ke lele’i e fokotu’u ke mahino p ‘oku tali p ‘ikai. Pea kapau ‘oku tali pea tau hoko atu pea kapau ‘oku ‘ikai ke tali pea hoko atu e ‘ malanga ia ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhingá ia ko e, ko e malanga ia koe

ni 'oku hang p 'oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu'u 'oku lolotonga tatali ke fakapapau'i 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u atu ia 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Mou tali e fokotu'u mo e fakatonutonu?

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu ena ia ki he Feitu'u na, he kuo ke tukuange ke u malanga 'oku 'i ai 'ene fokotu'u atu ki he Feitu'u na. Pea ko 'ene fokotu'u atu, fakatonutonu atu ke ta'ofi 'eku malanga kae 'ai 'ene fokotu'u. Pea na'a ke me'a mai 'Eiki Sea ke u faka'osi atu pea ke p loti'i 'ene fokotu'u...

<009>

Taimi: 1050–1100

Sea K miti Kakato: ... fakam 'opo'opo'opo mai ko u tali, ke ke me'a mai p he'etau me'a ko eni 'oku tau fakahokó.

Lord Nuku: Ko ia. Ko e me'a ko eni 'oku ou lau atu ai 'Eiki Sea..

Sea K miti Kakato: He ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai'akí 'oku ki'i, mo'oni e me'a ko 'oku me'a ki ai e Minisit Akó, 'oku ki'i t lulunga.

Lord Nuku: Ko e tohi eni ko na'e 'omaí 'oku ou fakamalanga atu aí.

Sea K miti Kakato: Faka'osi mai ho'o me'á 'e N pele.

Lord Nuku: Ko e peesi ko tohí kapau te u 'oatu, peesi 31.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Nuku: .. 'o e tohí, 'a 'oku tu'u ai ko me'a ko ení 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ia 'e taha ko nau lau atu ko ia 'anenaí 'oku tu'u ia 'i he peesi 27.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Ai mu'a ke tau ki'i muimui p he'etau Tohi Tu'utu'uní Sea. 'O kapau kuo 'osi tali ha me'a 'oku 'ikai tonu ke to e alea'i. Ko e peesi 27 mo e 31 ko ení na'e 'osi tali 'e he Fale Alea 'i 'olunga ia. 'Oku 'ikai tonu ia ke to e alea'i. Ko ia p Sea.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Nuku: Na'e tali 'i 'olunga ke 'oua 'e 'ave ki he K miti Pa'anga. Na'e 'ikai tali...

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea na'e tali 'i 'olunga Sea. 'Ikai, ke ..

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu. Mo ki'i fakatonutonu m m lie p ...

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ko e me'a ia, ko au nau fai e fokotu'ú 'Eiki Sea..

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e 'uluaki 'eke atú p 'oku tali 'eku fakatonutonú.

Sea K miti Kakato: 'Oku tali ho'o fakatonutonú.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko ia, pea 'oku tonu leva, 'ikai leva ke to e hoko atu. M 1 .

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu ki aí Sea koe'uhi ko e fokotu'u ko ia na'e p loti'i. Ko e fokotu'u ko ia na'e p loti'í, ke tuku hifo ki he K miti Pa'anga.

Sea K miti Kakato: Ko e fokotu'u fo'ou eni.

Lord Nuku: Na'e 'ikai ke tali ke 'ave ki he K miti Pa'anga.

Sea K miti Kakato: .. 'a Tongatapu 4, Minisit Akó pea mo e Vava'u 16 ke tuku ki he Pule'angá. 'A ia ko e me'a ko ia 'oku ke me'a mai'akí ke tau p loti ke 'oua 'e 'ave ki he K miti Pa'anga kae 'ave ki he Pule'angá.

Lord Nuku: Na'e 'osi p loti'i ia 'i 'olunga.

Sea K miti Kakato: Pea ko e malanga eni 'a Tongatapu 4 'o ne fokotu'u mai ke tau 'ave ki he Pule'angá ka tau hoko tu pea na'e tali. Pea to e fokotu'u mai e Minisit Pa'anga pea tau tali.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e malanga eni mahalo 'e 3 p 4 he 'osi e fokotu'ú. Pea ko u malanga ko 'a'akú pea ke ta'ofi ia 'e koe. Fai ho'o tu'utu'uni 'au.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki. Mou me'a hifo ki lalo ka u to e ki'i fai ha ki'i sio lelei ki he'etau me'a ni. Pea ko e me'a p te u 'oatú, pea mou k taki fakamolemole, tau hoko atu ki ai. Ko e 4.1 pea mo e me'a ko ia na'e fakahoko mai ke tau tali ke 'ave ki he Pule'angá, 'oku tui e motu'a ni 'oku 'ikai ha kehekehe ia. Ko ho'omou ngaahi feme'a'akí, nau kole atu p ke mou 'omai ho'omou ngaahi fakam 'opo'opo ho'omou ngaahi 'uhingá ka tau fakakakato. Pea ko u tui 'oku mou me'a maí, kuo fu'u l loa 'etau lave ki aí. Ka ko u kole atu Hou'eiki.

'Eiki Minisit Ako: Sea k taki ko e tokoni atu p eni ia ki he Feitu'u na, ki he feme'a'akí.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit .

'Eiki Minisit Ako: Ko 'etau alea'i e 4.1 p ko e 4.2, ko ia, ko ia p . Sea ko e tokoni atu kiate koe. Tau p loti tautolu.

Sea K miti Kakato: Ko 'etau fakapaasi p 4.1 kuo tau hoko ki he 4.2.

'Eiki Minisit Ako: Ko e fokotu'ú 'oku peh ni Sea, ko e tokoni p kua koe k taki. 'Oku 'i ai e 4.1 mo e 4.2. Pea ko e h e tu'utu'uni 'a e Fale Alea, te tau 4.1 p ko 'etau 4.2, ko ia. Hoko atu e p loti kuo 'osi fai e fokotu'ú Sea. Ko e tokoni atu p ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Ko e 4.1 eni 'oku tau lolotonga, mou lolotonga feme'a'aki a'í pea ko e 4.2 ia ko e tali ia 'a e Pule'angá ki he ngaahi tohi. Ka ko u fokotu'u atu, Kalake, tau p loti.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u toutou hiki nima pea u peh ke u tu'u hake ki 'olunga ke ke fakatokanga'i au.

Sea K miti Kakato: Tau p loti.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole 'oua mu'a te ke fu'u fai ho'o tu'utu'uní, ka ke ki'i tuku mai ha taimi ke mau ki'i lea atu ki he Feitu'u na ke ke ki'i fakatokanga'i ange p 'etau ng ue.

Sea K miti Kakato: Mou fakamolemole Hou'eiki, ka tau fakahoko mu'a 'eku tu'utu'uní ka tau melino.

Lord Tu'ilakepa: Sea sai p ke tuku kapau he 'ikai ke 'i ai ha'aku ki'i tokoni atu ki he Feitu'u na koe'uhi na'e 'i ai p homau taimi na'a mau fai fatongia he fa'ahinga fatongia ko ená, ke tokoni atu p ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Kalake, tau p loti. 'A ia ko 'etau palotí ke fakafoki, 4.1 ki he Pule'angá ke fai mai 'enau talí ki he ngaahi me'a ko eni 'oku mou hoha'a ki a'í.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ko ia 'oku ou tu'u hake a'í, ko e h hono 'uhinga kuo fakafoki ai ki he Pule'angá. 'Omai angé 'e he Feitu'u na ha 'uhinga lelei, ko e h hono 'uhinga.

Sea K miti Kakato: Ko e ngaahi fokotu'u eni 'e 3 pea kuo poupu ko e 'uhinga ia 'oku ou feinga ai ko ke p loti.

Lord Tu'ilakepa: Me'a ní kapau 'e 'i ai ha taha 'i he Fale ni ka ne 'omai ha fokotu'u 'e taha, te ke ta'ofi e fokotu'u ko ia kae t palasia leva pea 'ai p ho'o fiema'ú pea mahino leva e tu'unga 'oku ke 'i a'í 'oku 'i ai e faha'i ia 'oku ke kau ki ai.

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo Hou'eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: Sio ki he fakatikitato ho'o tu'utu'uni.

Sea K miti Kakato: 'Oku te'eki ai ke 'i ai ha fokotu'u ia mei he fa'ahi 'e tahá.

Lord Tu'ilakepa: Tuku mai ha ki'i faingam lie ke u ki'i lea ko e me'a ko u kole atu ai ki he Feitu'u na ke 'omai ha faingam lie.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, tuku p mu'a ke u ki'i tokoni atu kia kimoua Sea ko e 'uhinga ka mo ki'i mokomoko hifo.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e poini ia na'e 'oatu 'anenaí Sea ko e 'uhinga he kuo 'osi tali ia 'e he Fale Alea. 'Ikai ke tonu ke to e alea'i ia heni. Ko e 'uhinga ka tau hoko atu tautolu ki he 4.2.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea, fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu 'e Tokoni Pal mia fakamolemole. 'Oku kehe Fale Alea mei he K miti Kakato. Kehe 'aupito, kehekehe l ua.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko e tu'utu'uni, 'ai e fakatonutonu ko eni p 'oku mo'oni p 'ikai. Ko e tu'utu'uni kapau kuo 'osi tali 'oku 'ikai tonu ke to e alea'i.

Lord Tu'ilakepa: 'E Tokoni Pal mia 'oku ke me'a ko ki he'etau ng ue 'oku kehe K miti Kakato, kehe me'a mei he Fale Alea. Ko ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'A ia ko e h ha tu'utu'uni 'a e Fale Alea ko e h 'e to e alea'i ai 'e he K miti Kakato ia ha tu'utu'uni kuo 'osi tali 'e he Fale Alea. 'Oku 'ikai ke tonu ia.

Lord Tu'ilakepa: Kapau 'oku tali 'e he Fale Alea, kehe Fale Alea ia. Ko e K miti Kakato eni 'e Tokoni Pal mia ..

Sea K miti Kakato: Mou k taki 'o me'a kotoa ki lalo pea 'osi ko ia pea tau toki hoko atu. Ko e k taki p Hou'eiki N pele Fika 2 'o Vava'u. Ko e me'a ko na'e tali ko he p loti ko he Fale Alea ke 'ave ki he Pule'angá 'a e fokotu'u ko 'a 'Eua. Pea na'e tali ia. Ko e fokotu'u ko 'a Tongatapu 4 ke tau toloi mu'a 'a e 4.1 kae 'oleva ke 'omai e tali ko 'a e Pule'angá pea tau toki hoko atu. Pea poupou ki ai 'a e Minisit Akó. 'A ia ko e me'a ia 'oku tu'u ki aí. Pea kapau leva 'oku 'i ai, ko e h e me'a 'oku mou fie, he 'ikai ke tau fetaulaki tautolu mo ho'omou ngaahi 'opinioní. He ko e ngaahi fakatonutonu ia ko eni 'oku ou 'oatú.

Lord Tu'ivakan : Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele Fika 3 'o Tongatapu.

Lord Tu'ivakan : Ke tau fakanounou p . Ko e me'a ko na'e fai ki ai e ng ue, ko e fokotu'u 'a e 'Eiki N pele mei 'Euá fekau'aki pea mo e tohí. Pea ko e me'a ia na'e fai ki ai e palotí pea na'e tuku leva ki he Pule'angá ke toki 'omai e talí. Ko e 'asenita ko eni 'oku 'asi ko h , na'e 'i ai p me'a fekau'aki pea mo e sipotí. Ka ko e fokotu'u 'a e Minisit Akó ke f f ke toloi pea na'e 'i ai e poupou ki ai. Pea ko e me'a ia 'oku faí. Kapau leva 'oku mou loto ki ai ke toki 'omai mo e tali mei he Pule'angá pea toki fakataha'i. Ka 'oku na 'asenita kehekehe. Ko e me'a ia ke mahinó. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Mou laum lie lelei kotoa p ki ai Hou'eiki. Ko e ...

Lord Fusitu'a: Sea k taki. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala p . Kapau ko ia 'oku 'osi mahino mai mei he 'Eiki Sea ko e 'asenita kehekehe 'e 2, ko u tui mahalo na 'oku tonu e me'a 'a e 'Eiki N pele mei Vava'u ke 'at ke fai ha feme'a'aki 'i he me'a 'asenita makehe ko fekau'aki mo e sipotí he komití.

Sea K miti Kakato: Ko e fokotu'u eni 'a Tongatapu 4 ke toloi kae 'omai e talí he na'e 'omai p mei he Sea e Fale Alea 'i he uike kaha'ú p . Pea na'e pou pou ki ai e Minisit . Ko u kole atu Hou'eiki he 'ikai ke tau fetaulaki tautolu mo ho'omou ngaahi 'uhinga.

Lord Fusitu'a: M 1 Sea. Ko u fakam 1 atu fakama'ala'ala.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'e Vava'u Fika 2, N pele.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole p ki he Feitu'u na he 'etau fu'u m fana. Ka kia au ia 'i he anga ko 'eku vakaí, 'oku fepaki e tu'utu'uni e Fale Alea ia mo e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Ko e tu'utu'uni ko ia 'anenai 'o talí, kiate au he 'eku mahinó, he 'ikai ke 'ave ia ki he komití 'e 'ave ki he Pule'angá. Fokotu'u atu leva 'e he 'Eiki N pele ia ke 'omai ha tali, me'a e Pal mia, ko e 'ai ke to e 'oatu e tali h . 'Omi ia ki he K miti Kakató fokotu'u atu'etautolu ke toloi kae 'omai ha tali 'a e 'Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato: 'E N pele Fika 2 'o Vava'u. Fakamolemole mu'a N pele Fika 2 'o Vava'u 'o ki'i...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'eku 'oatu ki he Feitu'u na ke ke fakatokanga'i.

Sea K miti Kakato: Kuo lave'i p 'e he motu'a ni e ' me'a ko ia. Ka tau 'unu mu'a kimu'a 'oua te tau to e foki kimui. Ko eni na'e fokotu'u 'a Tongatapu 4 pea pou pou. Pea ko u kole atu ke tau p loti.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ko ia ko u 'uhinga ki ai Sea. 'Oku 'ikai fiema'u 'e he 'Eiki Pal mia ia ke to e 'omai ha fakamatala kuo 'osi...

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo 'e Vava'u Fika 2. Kalake, tau p loti. Ko kimoutolu 'oku loto ke tau fakahoko e fokotu'u 'a Tongatapu 4, ke toloi 'a e 4.1 ke 'oleva ke fakahoko mai e tali 'a e tohi ko pea mou toki me'a k toa mai ki ai, fakah 'aki ia e hiki homou nima ki 'olunga.

Lord Nuku: 'A ia ko e toloi Sea e p loti ki he me'a ko ia na'ake me'a mai'akí ke tali mai ia he uike kaha'ú?. Toloi ki ai. 'Ikai ko 'eku fakamahino atu p fokotu'ú ko e toloi ki he uike kaha'ú.

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki N pele Niua, 'oku ke mea'i, ko e motu'a ni 'oku 'i ai hono fokoutua ko e suka. Pea te u t lalo he fu'u toutou ...

Lord Nuku: 'Ikai nau kole atu p ke ko e 'ai p ke fakapapau'i p k taki.

Sea K miti Kakato: Ko e me'a p ia 'oku ke me'a mai ki aí. Kalake, ko kimoutolu 'oku loto ki aí, fakah mai'aki e hiki homou nima ki 'olunga.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, ‘Akosita Havili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ako mo e Ako Ng ue, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahí, ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Maí, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. Sea ‘oku loto ki ai e toko 15.

Sea K miti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha ta’eloto, fakah mai.

Kalake T pile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki N pele Nuku, ‘ikai ke loto ki ai e toko 1.

Sea K miti Kakato: M 1 , Hou’eiki, tau ki’i ‘initavolo ai.

(M 1 1 heni ‘a e Fale)

<001>

Taimi 1115-1130

S tini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato. (Veivosa Taka)

Sea K miti Kakato: M 1 mu’a Hou’eiki K miti Kakato ho’omou fakalaum lie lelei mai ki he houa ni. Tau hoko atu ki he ‘etau ‘asenita, 4.2 mou feme’a’aki mai ai. Ko e tali mei he Pule’anga fekau’aki pea mo e ngaahi me’a ne tuku mai mei he mohetolo mai mei he Fale Alea ‘o e ta’u kuo ‘osi. Ko eni kuo fokotu’u mai. ‘I ai h poupou? (ne poupou)

Sea K miti Kakato: Kuo poupou ‘a e fokotu’ú ia. Kalake...

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakamolemole p ki he Feitu’u na.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki N pele fika 2 ‘o Vava’u.

Lord Tu’iakepa: Kole p ko e ki’i me’a ko eni ‘oku ‘ohifo ki lalo ‘o ‘ai ko e ‘uhinga eni ko e ‘Tohi Tangi mo e ‘ me’a ko ia ‘Eiki Sea. Ko e h leva ha’atau to e ng ue ‘i he K miti Kakato kapau na’e ‘osi fai ‘a e ng ue ‘a e Pule’anga ki ai, na’e totonu ke fakahoko p ia ‘i he Fale Alea, pea tau fai’aki ia. K kuo to e ‘ohifo ki lalo ko e ‘ai ke tau to e tali f f ko eni kuo ‘osi fai ‘a e ng ue ki ai ‘a e Pule’anga, pea mahino ‘oku ‘i ai p ‘a e pa’anga ‘oku talitali ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi ngafa fatongia pea ko e me’a ‘e ni’ihi ‘oku malava p ke fakahoko. Kae kehe ko u ‘oatu p ki he Feitu’u na koe’uhí ko ‘etau ng ue ke ‘ai p ke to e ki’i fakapapau’i ange anga tu’unga kehekehe ‘a e Fale Alea pea mo e K miti Kakato. ‘Oku ‘i ai ho mafai ‘a e Feitu’u na kehekehe ‘aupito ‘aupito ‘aupito pea mo e Sea, ko e Sea ‘oku ne toki fakahoko mai ‘a e ng ue ki he Feitu’u na pea ki he Feitu’u na ‘e toki fakafoki ‘i he malava ‘a e ng ue ‘Eiki Sea.

Pea ‘oku hang ko e me’a ko eni ‘oku tali atu ko ‘e he ni’ihi ‘o e kau M mipa, ‘ikai ke to e ‘i ai h me’a ia ke fai h feme’a’aki ki ai na’e meimei sai ange p ‘a e 4.1 ke tau fai h feme’a’aki ki ai k kuo tu’utu’uni foki ‘a e Fale ia. K ‘oku ou fokotu’u atu Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 , Kalake. Ko moutolu ‘oku mou loto ...

Lord Nuku: Kole atu mu’a koe’uhi ko e Pule’anga ke nau hanga ‘o fakam ’ala’ala mai ‘enau ngaahi tali, ‘a e ngaahi tali ko ‘oku ‘omai koe’uhi he ko e tohi foki eni ‘a e Pule’anga. Kapau ko e Tohi Tangi ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Tohi Tangi heni ‘oku totonu ke fakam ’ala’ala mai ‘e he Pule’anga ‘a e ‘uhinga ne nau tali ai mo ta’etali mo e ‘ fokotu’utu’u ko eni he ko e me’a eni ia ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea.

Ko e kole atu p kapau p ‘e lava ‘o fakam ’ala’ala mai mei taumu’a, pea toki hoko atu ‘etau feme’a’aki Sea.

‘Eiki Pal mia: Sea...

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Pal mia .

Tali Pule’anga ki he ngaahi tohi tangi mo e ngaahi me’a kehe p

‘Eiki Pal mia: Fakatapu atu ki he Feitu’u na Sea kae ‘uma’ ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki. Ko e fe’unga pea mo e fiema’u ‘e 27 ‘a e Fale Alea ‘a ia ‘oku ‘i loto ‘a e ngaahi Tohi Tangi mo e ngaahi me’a kehekehe, pea na’e fie ma’u leva Pule’anga ke ‘omai ha’anau tali ki he k toa ‘a e ngaahi aitema ko ena ‘e 27, pea ko ena ia kuo ‘i loto h , pea ko e talí ‘oku ‘i h . Pea kapau ‘oku ‘i ai h taha ‘oku to e fiema’u ia ke fai ha’ane pea ke tuhu’i mai p ko e fo’i aitema fiha, ‘uhinga he ’ikai ke u lava au ‘o to e kamata mei mu’a 27 ko eni ‘o faka’auliliki atu k mou tokoni mai p p ko e h ‘a e ...mei he 27 ko eni ko e h ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai kae fai atu h ki’i tokoni, k ‘oku ou fokotu’u atu, ko ‘ene maau , mou foki p ‘o me’a ki ai, kapau ‘e ‘i ai h taimi te mou toki peh ai ‘i he anga ho’omou fakakaukau fakapotopoto ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku fiema’u ke fakalelei,pea te mau mateuteu p ke ‘oatu h tali, k ko ‘etau me’a ‘oku maau p h ‘e 27.

Fakam l atu Sea ‘i he ma’u ...

Lord Tu’iha’angana: Sea ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele Fika 1 ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: ...('ikai mo’ui ‘ene me’a fakaongole’o lahi)...ko ‘eku kole p ‘a’aku ia p ‘e fai p ko ia p ‘ikai ke fakahoko mu’a ‘a e tali ko eni ‘o ...ke ma’u ‘e he kakai ‘o fonua. P ‘e fai ko ia p ‘ikai, kapau he ‘ikai ke ‘ai ‘a e tali ko eni ‘o fakah ki he miniti ‘a e Fale Alea,’oku ou fokotu’u atu ke fakah ‘o hang ko e ‘ me’a mahu’inga ...kae fakah mai ‘o alea’i ‘i Fale Alea ni pea ke me’a mai ki ai ‘a e kakai pea ‘oku ngofua p ke nau....pea ‘oku ou tui ‘oku tonu ke paaki ‘i he miniti ke nau ma’u mei ai ‘a e tali ‘a e *media* mo e me’a ’anautolu mei ai...ko e fokotu’u p ia Sea kapau he ‘ikai ke fakah ‘a e ‘ tali ko eni ki he miniti pea ‘oku ou fokotu’u atu ke malu’i...

Sea K miti Kakato: Fokotu’u pea pou pou.(ne pou pou) Me’a mai N pele ‘Eua.

Fiema’u ha tali mahino ange fekau’aki mo e ngaue Pule’anga he CEDAW

Lord Nuku: Ko e peesi 8 ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku fekau’aki pea mo e CEDAW ko e talí ko e ki’i tali ‘oku laini p ‘e 4. Ko e me’a ko eni ‘Eiki Sea ko e me’a lahi eni na’e hoko ki he fonua, pea kapau ko e tali eni ko ki ai, ‘oku kei fakahoko ‘a e ng ue ‘a e Pule’anga ki he ngaahi founa ke fakamahino’i ‘a e lotu totonu ‘o e tokolahi ‘o e kakai ‘o e fonua ki he me’a ni. Ko e talí p ia. ‘Oku ou tui ‘oku fakaongoongo mai ‘a e fonua p ko e h ‘a e me’a na’e a’u ki ai ‘a e ng ue ko eni ‘Eiki Sea, he na’e ‘i ai ‘a e taimi na’e ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ki he Pule’anga ke ‘omai ‘a e tali pea ‘omai pea mo e tohi pea mei he Pule’anga Fakatahataha ‘o fekau’aki mo e ng ue ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai h tali ia ‘e ‘asi mai heni ki ai, ko e me’a p ‘oku tali mai ai ki ai ko ‘enau fakatatali ko e h ‘a e lotu ‘o e tokolahi ‘o e kakai pea ko e me’a ia ‘e fai, ki he faka’uhinga ko ‘a e motu’a ni ko e fiema’u ke to e fai mai h tali ke to e mahino ange fekau’aki pea mo ngaahi me’a ko eni ‘oku lolotonga palopalema ‘a m mani ‘i he ‘aho ni fakam mani lahi ‘i he ngaahi totonu ko eni ko ‘a e CEDAW, ‘a ia ‘oku a’u ki Tonga ni he ‘aho ni Sea. Pea ‘oku tonu ke fai ha tali pea mahino mo ha ng ue ‘oku fai ki ai, ko ia Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e Pal mia eni te ne me’a mai.

Lord Nuku: Ko ia Sea.

Fakamahino Pule’anga te’eki fakmo’oni Pule’anga ki he CEDAW

‘Eiki Pal mia: Fakam l atu ki he ‘Eiki N pele ‘i he fehu’i ko eni. Ko e ‘uluakí ‘oku te’eki ai ke fakamo’oni ‘a Tonga ni ia ‘i he me’a ko eni. Na’e ‘i ai ‘a e fakakaukau ‘a e Pule’angá na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’e tui ki ai ‘a e Pule’angá ‘oku ‘i ai pea mo e ngaahi me’a na’e ‘ikai ke tui ki ai ‘a e Pule’anga k na’e ‘i ai ‘ene fokotu’utu’u. Pea ko e me’a ko na’e iku ki ai ko e fakafoki ‘a e me’a ko eni ki he ngaahi sino fekau’aki p na’a nau fai ‘a e ng ue ko eni ‘i he ngaahi kolo, ‘a ia ko ‘ene tu’u ‘i he taimi ni to e fakafoki p ki he ngaahi sino ko ia ke hoko atu ‘a ‘enau ‘o fakamatala’i ke to e ‘uhinga lelei mo mahino ki he kakai ‘o e fonua pea nau toki foki mai. Ko ‘ene tu’u ‘i he taimi ni ‘oku ‘osi ‘i ai p ‘a e ngaahi kupu ‘oku mou ‘osi mea’i p ‘emoutolu ‘i Tonga ni, ngaahi kupu kehekehe, ngaahi kulupu kehekehe ‘a e kakai fefine nau malanga’i atu ‘enautolu ‘a e totonu ‘a e kakai ...’a e fanga ki’i taimaiki. ‘Oku ‘i ai mo e kulupu ‘oku ne malanga’i atu ‘e ia ‘a e totonu ‘a e ngaahi fa’ mo e ngaahi ...ngaahi totonu kehekehe, ‘a ia ko ‘ene tu’u ‘i he taimi ni, ‘uluakí te’eki ai ke fakamo’oni ‘a e Pule’angá ia ke ne tali, ko hono uá hoko atu p ‘a e founa tatau na’e fai mai mei mu’a ‘a e malanga’i ko eni ‘o e ngaahi totonu ko eni ‘i he ngaahi kolo pea mo e ngaahi v henga pea ‘osi ko ia pea toki *report* mai. ‘A ia ko ene tu’u ‘i he taimi ni ia, ‘ikai ke to e ‘i ai h ng ue ‘a e Pule’anga he ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e Pule’angá he ‘o *campaign* holo ‘i he ‘ me’a ko eni. Ko e me’a ia ‘a e kakai, pea ‘oku to e fakafoki p fo’i ng ue ko ia ki he kakai ke nau ‘o hoko atu.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu ki he peh ko ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai ...

Lord Nuku: ...Pule’angá ‘i he me’a ko eni ‘Eiki Sea. Ko f feitu’u ‘oku ‘i ai ‘a e Pule’anga he ko e me’a ko eni ko e puipuitu’a ‘oku ‘i ai ‘a e Tohi Tangi mei he ngaahi S saieti Sivile ke tali ‘a e me’a ko eni. Ko e Tohi Tangi na’e ‘omai pea tuku ki he Pule’anga. ‘A ia ‘oku ua ...

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘E lava ke u ki’i tokoni atu p na’a lava ‘o m ‘ala’ala Sea.

Sea K miti Kakato: Te ke tali ‘a e tokoni ko eni N pele.

Lord Nuku: Kapau ‘e ala tokoni, k ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ke mahino p ‘oku tu’u ‘a e Pule’anga ‘i f he ‘aho ni. ‘Oku CEDAW p ta’e-CEDAW. Ko e tali ia ko ‘a ko ‘oku ou fakakaukau au ia ke tali mai.

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Ikai, ‘oku ou fakam l au ‘i he tali ‘a e ...

Lord Nuku: Kapau ko e ‘omai ke na lele ua ...

Sea K miti Kakato: Tali ke me’a mai ‘a e Tokoni pea ke toki me’a mai N pele.

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku ‘oatu p ‘e au Sea ‘eku fakakaukau ko e me’a ‘anautolu ia ‘enau tali.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Tokoni Pal mia .

‘Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki M mipa K miti Kakato. Ko e ng ue ‘a e Pule’anga mahu’inga ‘a e fo’i *topic* ko eni ke tuku atu ha faingam lie ke talanoa’i, pea toki ‘omai leva pea toki ‘i ai leva h *position* ‘a e Pule’anga ‘o ‘omai, ko e tu’u he taimi ni hang ko e me’a ‘a e Pal mia tuku atu ke fai ‘a e talanoa ‘a e ngaahi *Civil Society* mo e me’a, nau toki ha’u ko ia ‘o hang ko ene me’a, toki ‘omai leva ki he Fale ni ko e fakaf tunga mai ia ‘a e ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o e fonua. Ko e h ha’amau to e me’a ‘e fai ko e tali p ko e h ‘a e *view* mo e ngaahi tau peh p mo e ngaahi *view* kehekehe ‘a e ngaahi *community* ‘o toki ‘omai leva ki he Pule’anga pea toki foki mai ki he Falé Sea. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au p ko e h ha to e me’a ‘e to e fiema’u ‘e he Fakafofonga ke mau to e fai.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: M l Sea. Ko e Tohi Tangi ko eni ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Ai p ke me’a mai p ‘a ‘Eua, pea toki me’a mai ‘a Ha’apai h ?

Lord Nuku: Ko ia ko e Tohi Tangi ko eni na’e ‘omai ki Fale ni, pea na’e tuku ki he Pule’anga ke nau hanga ‘o aofangatuku mai ‘a e ng ue, he ko e Tohi Tangi na’e ‘omai mei he kakai ...

<005>

Taimi 1130-1140

Lord Nuku: Pea kapau ko e me’a eni ‘oku to e fiema’u ia ke to e fakafoki p ki he kakai, k ‘oku ou tui ko e me’a eni na’e ‘osi ‘omai mei he kakai ko e h ‘a e ng ue kuo fai ki ai ko e fehu’í ia. Pea kapau ‘oku peh ke to e fakafoki ki he kakai sai p ia.

‘Eiki Tokoni Pal mia : Fakatonutonu atu Sea, ko e ‘omai mei he kakai ‘oku ‘ikai ko e kakai k toa ‘a Tonga ni...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki N pele.

‘Eiki Tokoni Pal mia : ...ko ‘emau mai ko ‘etau fakafofonga’i fakak toa pau leva ke tau ‘o sio k toa ki he *view* ‘a e tafa’aki kotoa ‘o Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ko e kautaha p ko eni na’e tohi mai, ko ia p Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 , tali ia.

Lord Nuku: Sea toki fakatonutonu ki ai ‘Eiki Sea. Ko e Tohi Tangi ‘oku ngofua ki he Tonga kotoa p , ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ki he Tonga Tangi ‘a Tonga ni k toa kae toki fai h ng ue ki ai.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonutonu atu Sea ko e ‘uhinga ‘a e motu’a ni Sea na’e ‘omai ‘a e Tohi Tangi ko e fatongia ‘o e Pule’anga ke ‘o *consult* k toa ‘a Tonga ni ke ‘oange ke ‘ai ha’anau *view*, ko e ‘uhinga kae toki ‘omai leva ki ho Fale Sea. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ‘oku tapu’i h taha, ‘ikai mole ke mama’o. M 1 .

Lord Nuku: Ko ia Sea, ko e ‘uhinga ...

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: ...ia ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’a atu na’e ‘oatu ki ai he ta’u kuo hili ko e ta’u eni ko ‘oku hoko ki heni ko e tu’utu’uni ko ki ai ke fai mai ‘a e tali ‘a e Pule’anga, ‘a ia kapau te nau peh mai te’eki ai kakato p ‘oku te’eki ai fai h ng ue ki ai. Ko e ‘uhinga ia ko hono ‘omai ki Fale Alea ni ke ‘omai ‘enau ng ue ‘Eiki Sea, pea kapau ko e ng ue ‘oku talamai ke tali si’i...’oku te’eki ai ke kakato ‘enau *consult* ko pea mo e kakai p ko ‘enau ke fai ‘a e femahino’aki ‘Eiki Sea, ‘oku ou fiem lie p au ki ai ...

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: ...k koe ‘uhinga ia ‘o e fehu’i.

Sea K miti Kakato: Ko e ki’i tokoni eni ‘a e Minisit Lao.

‘Eiki Minisit Lao: Ko e ongo tafa’aki ‘oku 2, pea te u hanga ‘o talaatu Hou’eiki, ko e tafa’aki ko ‘e taha ko ‘oku nau ...ko e ‘uhinga ia ‘oku kei tu’u peh ai ‘a e Pule’anga ‘oku nau loto ko ke tau *accede* ki h , tokolahi fu’u kau ...Ko e ki’i kulupu ko eni, ko e ki’i kulupu tokosi’i k ‘oku nau *very vocal*, ko ia ‘oku kei hanga ‘e he Pule’anga, fu’u kakai fefine tokolahi mo’oni ‘oku nau pou pou ki he *CEDAW*, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku kei tu’u peh ai ‘a e Pule’anga he ‘oku kei nofo....mau hanga ‘o teuteu mai na’a lava ke ‘i ai h *referendum* ke tau sio ki ai, k ko hono ‘uhingá ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke taha p , ko e ki’i kulupu ko eni ‘a eni ko ‘oku nau talamai ke ‘oua, ki’i kulupu tokosi’i p ia, but they are *very vocal*, ko e kulupu ko ‘a ‘oku tokolahi hono fakalele ‘a e kakai fefine ma’u ‘enau benefit mei ai, kulupu tokolahi mo’oni, k ko e ‘uhinga tau ki’i fakatolop atu p mo ‘alu he ‘e mahino p pea tau a’u, m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me’a mai ‘a Vava’u N pele fika 2.

Lord Tu’ilakepa: Fakam 1 atu Sea ki he me’a ko ia ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Minisit Lao. ‘Ai ange p mu’a ke ‘oua te tau lau fika, he koe’uhí ko ‘eku lau hifo ko ‘a e me’a ko ‘oku ‘omai ‘e

he Pule'anga 'oku fai 'a e fakatatali ki he ongo fa'ahi 'e ua. Ko e me'a ko 'oku mou mea'í na'e tokolahi ange laká ia 'i he kulupu ko eni 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Minisit Lao. Pea 'oku ke mea'i p Sea ko e Tohi Tangi ko eni ko e fika 1, 2 mo e 5 'i he 2015, ko 'Eiki N pele Nuku, 'a ia ko e 'Eiki N pele ia ko 'o 'Eua, ko ia na'a ne fakah mai 'a e Tohi Tangi ko eni Sea, 'i he 'aho 20 'o M , 'a ia na'e tuku atu ki he Pule'anga he 2015. 'Ai ang ke 'oua te tau hanga 'o talanoa'i 'a e fika p ko hai na'e tokolahi, kapau te tau fakam 'opo'opo 'a e tokolahi taha, ko e tokolahi tahá 'a e laka ko na'e t naki ki he 'api Katolika 'o fai mai 'a e laka ki heni 'Eiki Sea, kakai fefine, tokolahi taha pea mo e kakai tangata.

'Eiki Pal mia: Sea fakamolemole ...

Lord Tu'ilakepa: ...ko 'eku 'oatu p 'Eiki Sea ki he Feitu'u na koe'uhí ...

'Eiki Pal mia: Fakamolemole mu'a 'Eiki N pele, ko e me'apango p ko 'ene lave fakafika 'a e Fakafofonga, k 'oku 'ikai ke u tui ko e *issue* ia, ko e fehu'i ko 'oku 'omai ki he Pule'anga ko e h 'a e tali 'a e Pule'anga, ko e h 'a e tu'unga 'o e Pule'anga fekau'aki pea mo e *issue* ko eni, ko e tokolahi ia 'oku ke mo'oni p koe ia, 'ikai ke u tui au ko ha me'a ke tau talanoa ko hai 'oku tokolahi ko hai 'oku tokosi'i. Ko e fo'i fehu'i hangatonu mai ki he t pile ko eni ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pule'anga, pea 'oku ou 'osi fakahoko atu ko e tu'unga 'o e Pule'angá ko e to e fakafoki p me'a ko eni ki he ngaahi kulupu ke nau hoko atu 'a hono malanga'i pea to e fakah mai ki he Fale Alea ko ia p , ko e to e h ha me'a te mau fai?

Lord Tu'ilakepa: Malo 'Eiki Pal mia. Kole ki he 'Eiki Pal mia ke toki 'ai ha taimi ke ke me'a ange ai 'o malanga kau lavelave atu p au ki he me'a ko 'oku ou lave'i 'i he taimi ni, 'oku ou muimui'i 'a e ng ue 'Eiki Sea, 'ikai ke u toknga au 'Eiki Pal mia ki he savea p ko e me'a ko 'oku hoko 'i he taimi ni he 'oku te'eki ai ke tau ma'u 'etautolu 'a e fakapapau'i he te tau fakafekiki ai 'i he Fale ni, k tau sio angé 'Eiki Sea ki he Pule'anga 'oku 'i ai 'a 'Amelika 'i he taimi ni.

'Eiki Pal mia: Sea 'oku ou kole atu, fakatonutonu ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: Ko e fiema'u ko ko 'emau talí , pea 'oku 'i ai 'a e fehu'i fekau'aki mo e Tohi Tangi, ko e tali ko 'a e Pule'angá ki ai, faka'ofa'ofa na'e 'omai 'a e Tohi Tangi, ko e tali 'a e Pule'anga 'oku mau to e hanga 'o to e fakafoki atu 'a e *issue* ko eni ke to e 'ave p ki he kakai ke hoko atu 'a hono malanga'i mo e *campaign* pea to e fakah mai. 'Ikai ke u tui au ia ke tau to e talanoa h *issue* kehe, 'osi fai hono talanoa'i 'a e me'a ko ia, kapau te ke faka'at 'a e me'a ko eni ko u talaatu te tau to e foki 'o talanoa 'i he ...'oku 'ikai ko e ...ko u fie tali e 'e au 'a e me'a ko eni, ko e fiema'u 'amoutolu pea 'oku 'osi 'oatu 'eku tali, pea ko e fehu'i pea ko e to e h ha me'a te mau fai.

Sea K miti Kakato: Ko u tali 'a e fakatonutonu ko eni 'oku omi 'e he 'Eiki Pal mia . K ke me'a mai Vava'u fika 2.

Lord Tu'ilakkepa: Kae kehe Sea ko e me'a foki ia 'oku 'omai ke tau ng ue ki ai, hang kiate au ko e tu'u he taimi ni ia 'oku 'ikai ke tau to e lava tautolu 'o to e lea h me'a 'i he Fale ni, ko 'ene ki'i kamata p t puni mai, kamata p t puni mai.

Fakamahino Pule'anga nau fakafoki 'isiu CEDAW ki he kakai

'Eiki Pal mia: Fakatonutonu atu, fakamolemole 'Eiki N pele 'oku 'ikai ko ha 'amau feinga ke t puni. Ko e 'uhinga p ko 'eku tu'u hake ke u 'oatu me'a ko eni he 'oku 'oatu 'emau tali 'o fakatatau ki he me'a ko eni 'oku fehu'i mai, he ko e fehu'i ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pule'anga fekau'aki mo e Tohi Tangi. Pea ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pule'anga 'oku peh ni, 'a eni te u toutou 'ai atu p , 'oku mau fakafoki 'a e me'a ko eni ki he kakai ke hoko atu 'a 'enau t langa 'i he me'a ko eni, 'osi ko ia to e fakah mai, ko ia p , 'osi *full stop*. Pea kapau ko ho'omou holi 'amoutolu ke tau to e talanoa'i 'etautolu 'a e totonu 'a hai mo e totonu 'a hai ko e 'isiu kehe ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea, kae kehe 'ikai 'oku ou peh 'e au 'oku 'ikai ke u to e 'ilo 'e au p ko e to e 'omai 'a e me'a ko eni ke tau to e talanoa ke 'uma'aki, me'a na'a ku lau ki ai 'anenai.

Sea K miti Kakato: Ko e 'omai p 'a e tali 'a e Pule'anga ke mou me'a ki ai, pea 'oku ou tui na'a tau 'osi t langai 'etautolu 'a e me'a ko eni ia 'i he ta'u kuo 'osi ia, k ko e 'omai ke mou me'a ki ai he kuo fai 'a e ng ue 'a e Pule'anga ki he ngaahi hoha'a ko 'oku 'omai pea 'oku ou tui ko e kongia ke tau fiem lie ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea fu'u fuoloa p 'a e savea ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal mia, kae fai mo fai h ng ue to e ki'i fakavavevave'i ke fakapapai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e CEDAW 'Eiki Sea. Ka 'oku tau 'ilo p 'oku 'i ai p 'a e ngaahi nunu'a 'oku hoko mai 'i ai p mo e ngaahi lelei 'e ma'u 'i he polokalama ko ia. Ko e nunu'a 'oku tau 'amanaki ki ai, ko e fo'i veesi Folofola ko ia na'a ke me'a mai 'e anga f f 'a 'etau tauhi ko hotau 'Otua?

Sea K miti Kakato: Li'aki, li'aki hotau 'Otua.

Lord Tu'ilakepa: ...hono li'aki 'a e 'Otua. Na'a ku h tonu eni ki he polokalama ko eni ko e CEDAW ke 'oua na'a 'i ai h me'a 'e faifai ange 'e veiveiua 'Eiki Sea, k 'oku ou tuku atu ki he Feitu'u na ke fai ho'o tu'utu'uni, m l Sea.

Sea K miti Kakato: Tau p loti? 'Io me'a mai N pele fika l 'o Vava'u.

Ta'efiemalie ki he tali fai Pule'anga fekau'aki mo e CEDAW

Lord Tu'i'afitu: M l 'aupito Sea, ko 'eku tu'u p 'aku 'o pou pou ki he taukave na'e fai 'e he Fakafofonga N pele 'o 'Eua fekau 'aki p mo e tu'utu'uni ng ue ho Fale ni, na'e 'omai 'a e ngaahi me'a ko eni ki he Fale ni fakataha mo e ' Tohi Tangi, pea na'e fai leva 'o tuku 'a e ng ue ki he Pule'anga ke tali mai. Pea 'oku ou hanga hifo ki he tali ko eni hang ko e me'a 'a e Fakafofonga N pele 'o 'Eua, fo'i laine p 'e 4, ko e mate mo e mo'ui eni ia ki ha fonua 'a e fu'u v lau ko eni na'e hoko 'i he Tohi Tangi ko eni, pea ko e fehu'í 'o peh ni ia, 'oku kei ng ue fakataha ko 'a e Fale Alea pea mo e Pule'anga 'i he kupu 'o e Konisit tone 51 kupu si'i l, 'a e feng ue'aki ho Fale pea mo e K pineti, 'oku peh hono fakalea Sea. Kuo pau ke 'i he K pineti 'a e mafai pule 'o e

fonua, 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e feng ue'aki fakataha mo e tali ui ki he Fale Alea 'a e ngaahi fatongia pule 'o e Pule'anga.

Na'e totonu ke kau 'i he tali ko eni pea tapu mo e 'Eiki Pal mia na'a tuput maki laum lie lelei p , ki'i fo'i tali mahu'inga eni na'a ke me'a mai'aki na'e 'ikai sign, na'e tonu ke fokotu'u mai 'i he laine 4 ko , ko e 'ikai p sign ko 'ene kolosi kula k toa ia fu'u me'a ko na'e ta'efakafiem lie ki ai 'a e laka na'e fai 'e he kau feohi 'anga lotu, ko e ki'i fo'i lea ia, ko e fehu'i 'oku kei fehu'i ia ko 'oku fiema'u 'e he Fale ke ng ue fakataha, 'oku 'i f 'a e reservation, he 'ikai sign ko e h 'a e me'a 'oku teuteu ke sign k 'oku tuku tafa'aki 'i he fo'i alea ko eni he na'e 'osi fai 'a e fononga, ki'i faingofua p ki'i fo'i tali 'Eiki Pal mia na'e 'ikai sign na'e tonu ke fokotu'u mai mo hono 'uhinga he tali mai he ko e tu'utu'uni atu 'a e Fale fakatatau ki he kupu 'o e Konisit tone 51 kupu si'i 1 'i he mafai 'o e K pineti 'a e tali ui ki he ng ue 'omai 'a e Tohi Tangi 'i he Konisit tone ki he Fale ni pea 'oatu ki he ...

<005>

Taimi: 1140-1150

Lord Tu'i' fitu: ... Feitu'u na mo ho Kapineti ke fai ha tali fakafiem lie. Ko e me'a lahi eni ! Fakamolemole p ko e ki'i fakatonutonu p ia Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'i' fitu: M 1 .

Sea K miti Kakato: Ko u tui Hou'eiki kuo tau n pangapangam lie ka 'oku to e 'i ai e ngaahi to'ukupu kuo fakah mai 'enau fiema'u. Me'a mai Minisit Akó pea hoko mai ki ai 'a Ha'apai pea hoko mai 'a Niua pea tau p loti kuo tau nonga.

'Eiki Minisit Ako: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato tapu ki he 'Eiki Pal mia, Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki N pele 'o e fonua tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea ko e tali eni 'a e Pule'anga ka u ki'i fai atu p mu'a ha ki'i fakamatala puipuitu'a. Ko 'ene 'osi p kuo m hino 'a e tali ia 'a e Pule'anga 'a e 'uhinga ko 'a e tali 'a e Pule'anga.

Fakama'ala'ala ki he tali Pule'anga fekau'aki mo e CEDAW

Ko e tohi fakal l a ko ena 'o e CEDAW ko e CEDAW pea ko hono fakal l a ko e C ko e Convention E ko e Elimination D ko e Discrimination ko e A ko e Against ko e W ko e Women, Convention Elimination Discrimination Against Women. 'Oku 'i ai 'a e kupu mahalo 'e 21 p ko e 31 'oku 'ikai ke u lava 'o fakapapau'i he taimi ni. 'Oku 'i ai 'a e kupu 'e nima 'oku to'o 'o tuku fakatatali 'i he lea faka-Pilit nia ko e reservation. 'Oku 'ikai 'uhinga hono to'o e kupu 'e nima ia ko ia ko hono fakap kia 'aupito ko e to'o p ia 'o tu'u fakatatali p 'e toki fakah mai 'af ka 'oku tu'u p ia 'o tu'u fakatatali reservation kupu 'e nima. Pea 'oku 'i ai leva 'a e tokanga ki ai 'a e kau 'a e fonua. 'Oku 'i ai hang ko e kau taki lotu...

Lord Tu'ilakepa: Sea, ... 'e sai p ke u ki'i fehu'i p ki he Fakafofonga ki he me'a p ko 'oku ke me'a ki ai.

Sea K miti Kakato: Fehu'i eni Fakafongona.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fehu'i atu ki he Feitu'u na. Ko e fakamolemole ko e kupu 'e nima ko 'oku ke me'a ki ai 'i he hia?

'Eiki Minisit Ako: 'E 'Eiki N pele ko eni te u 'alu te u fakamatala atu.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia p, ke ke me'a mai angé ki he 'uhingá he 'oku mau 'osi m hino' i he Hou'eiki ia 'a e me'a ko eni 'oku ke me'a mai ki ai. Ko e fo'i kupu 'e nima 'i he me'a ko 'a e CEDAW ...

'Eiki Minisit Ako: CEDAW.

Lord Tu'ilakepa: P ko e me'a p ia 'a e Pule'anga?

'Eiki Minisit Ako: Me'a 'a e CEDAW.

Lord Tu'ilakepa: Me'a 'a e CEDAW?

'Eiki Minisit Ako: 'Io.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'atau kaunga 'atautolu ke tau ue'i 'a e kupu 'e nima 'a e CEDAW. Ko e me'a 'a e CEDAW ko e me'a ia 'a e CEDAW.

Sea K miti Kakato: Mahalo kuo lava 'a e fehu'i.

'Eiki Minisit Ako: 'Ikai ko e 'uhinga 'eku fakamatala ko eni ko 'ene 'osi p 'eku fakamatala 'oku m hino 'a e tali ia ko 'a e Pule'anga. Ko e kupu 'e nima ko 'oku to'o 'o tuku fakatatali p 'oku 'ikai ke fakap kia ia. 'Oku tu'u ia fakatatali pea ko e kupu 'e nima ko eni 'oku ne u sia 'a e ongo me'a lalahi 'e ua 'o e fonua.

'Uluaki 'oku ne u sia 'a e lotu fakak lisitiane. Ua 'oku ne u sia 'a e tala tukufakaholo, 'ea ki he T loni, 'ea ki he 'Eiki N pele mo e ma'u tofi'a. Ko e 'uhinga ia na'e tokanga ai 'a e kau taki lotu. Ko e ' kupu ko na'e to'o na'e 'ai ko sai ia ka 'oku 'i ai 'a e m navasi'i ki he kaha'u na'a mai ha to'utangata 'o to'o mai e fo'i nima 'o tuku ki h 'e u sia 'a e lotu fakak lisitiane 'e u sia 'a e tala tukufakaholo e fonua. Pea ko e 'uhinga ia pea ko e 'uhinga ia e Pule'anga tuku ki he kakaí ke nau to e talanoa'i ke m hino kia nautolu 'a e kupu ko ia.

Sai fakat t eni. 'Oku 'ikai ke peh mai he 'e kupu ia 'oku ngofua ke mali e tangata mo e tangata. Ka 'oku peh he 'e kupu ia, 'oku ke ta'u'at ina ke fili ha'o *partner* pea 'oku taimi leva ia 'oku fili p he 'e tangata 'a e tangata fili e fefine e fefine. 'Oku 'ikai ke peh mai he 'e kupu ia 'oku tapu e fakat tama ka 'oku peh mai he 'e kupu ia 'oku tau'at ina 'a e fa' ke faitu'utu'uni ki he'ene mo'ui. 'A ia ko e taha ia 'a e ngaahi kupu ko 'e nima ko 'oku to'o pea 'oku 'uhinga peh 'a e Pule'anga hono to e fakafoki ki he kakai.

‘Oku tokanga lahi ‘a e lotu fakak lisitiane te ne u sia eni. ‘Oku tokanga ‘a e tala tukufakaholo te ne u sia mo eni ma’u tofi’a, ‘ea ki he T loni, ‘ea ki he hingoa N pele. Ko e ‘uhingá ia ‘o e tali ‘a e Pule’anga. To e fakafoki mu’a ki he kakai pea ko e ‘osi ko ia pea fakafoki mai leva.

Lord Nuku: Ko e ‘ai p ke ki’i fakam hino’i mai p ‘a ko hang ‘oku ke peh ‘oku tau’at ina ‘a e fefine ki he’ene mo’ui. ‘Oku mo’ua he lao ‘a e taonakitá?

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: ‘A e tau’at ina ke to’o ‘ete mo’ui.

‘Eiki Minisit Lao: Ki’i tokoni atu mu’a Sea.

Sea K miti Kakato: Tokoni mai.

‘Eiki Minisit Lao: Ka u ki’i fakanounou p . K toa ‘a e me’a ‘oku fai ai ‘a e v lau tui tatau ‘ikai ke to e ‘i ai ha kehekehe. Tui tatau e Tonga. Ko e kehekehé ‘oku peh he ‘e fa’ahinga ko ‘etau ki he CEDAW ‘e to’o ai ‘a e tefito’i tui ko pea ‘oku peh he ‘e fa’ahinga ka tau p tautolu ki he CEDAW ‘e kei, ko e kehe, ‘oku ‘ikai ke to e kehekehe e tui ia ke mali e tangata mo e tangata. ‘Oku ‘ikai p ke to e kehekehe e tui ia. Ko e kehekehé p te tau ki h ‘o mole p ‘ikai? Ko e me’a ia ‘oku kei tuku mai ai he ‘e Pule’anga ko e tui ia tau tatau k toa tautolu ai. Ko e me’a ‘oku tau kehekehe ai te tau ‘alu ki h pea mole ‘etau tui p ‘ikai. Ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘a e Pule’anga ‘i he taimi ni.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki.

‘Eiki Minisit Ako: Sea faka’osi atu p ki’i miniti ‘e ua.

Lord Tu’i’ fitu: Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ho’o fehu’i p ko ho’o tokoni.

Lord Tu’i’ fitu: Sea ko e ki’i tokoni atu ai leva he ... Sea.

‘Eiki Minisit Ako: Ko e kupu ko ‘oku tu’u fakatatali ‘oku hang p ia ko ha me’alele ‘oku tu’u hang ko e tau ‘oku ui he tamaiki ko e tau *parking*.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit te ke tali ‘a e tokoni ‘a Vava’u fika ‘uluaki N pele.

‘Eiki Minisit Ako: Sai ‘aupito.

Lord Tu’i’ fitu: M l ‘aupito Sea fakamolemole p . Fakamolemole ‘Eiki Minisit na’a peh ‘oku fai ha kolosi mu’a fekau’aki mo e ta’u. Ko u lau hifo ‘a e tohi Sea ‘oku tu’u fakataha ai ‘a e kau s siale, sio ‘a e s siale mo e kau ‘ tolopolosiá pea ‘oku tu’u fakataha ai mo e kau k lisitiane fakam mani lahi. Ki’i fo’i lea eni ‘e nima na’e me’a mai ‘aki ko ‘a e ‘Eiki ‘a e CEDAW.

Peh he 'e fo'i kulupu 'e f ko eni 'i M mani ka fakalelei'i p ki'i fo'i lea 'e tolu ko eni 'i loto he ki'i fo'i koniv sio ko eni ko e *EDA CEDAW* ka fakalelei'i p ki'i fo'i lea 'e tolu ko ia 'a e *Elimination Discrimination Against* ki'i fo'i lea ko ko e *EDA*. Hang ko e me'a 'a e 'Eiki Pal mia 'aneafi 'e 'i ai 'a e ngaahi lao lelei ia 'e lao kovi ia. 'E 'i ai 'a e ' lao kovi ia 'e lao lelei ia. Ko e anga ia 'eku ma'u ko ki he fo'i totonu fakaen tula fakaetangata ko eni. Ko e lea eni e fo'i kulupu 'e f ko eni. Ka fakalelei'i p ki'i fo'i lea 'e tolu ia ko ko e *Eliminations Discrimination Against* fakatau'at ina'i fakangatangata pea tu'usi 'osi, Sea ko e vaot te tau to e foki ki ai kapau 'e mo'ui e ki'i fo'i *EDA* ko eni. 'Oku 'i he fonua kotoa p 'a e lelei pea mo e mo'oni'i tukufakaholo mo 'enau tui ke nau hanga 'o sivi 'aki 'a e ki'i fo'i lea 'e tolu ko eni ha lelei mo ha fa'unga tu'uloa 'o ha fonua mo ha Pule'anga 'enau hoko ko ha m mipa 'o e Pule'anga Fakatahataha. Ko ia p ki'i tokoni Sea m l .

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: Sea fakamolemole kau to e fakaongo atu. Ko e 'isi eni ia ke talanoa'i he kakaf 'oku 'ikai ko tautolu ia ke tau v teki. Ko 'emau talí fakafoki ki he kakai ke nau talanoa'i 'a e me'a ko eni 'oku, ko u kole atu ke 'oua mu'a te tau talanoa tautolu ki ai he na'a tau 'osi talanoa ki ai. 'Ave ki he kakai 'a e ' 'isi ko eni.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu atu mu'a 'a e 'Eiki Pal mia fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu e Feitu'u na ko e 'uhinga e me'a 'oku to e fai e f me'a'aki ki ai ko e Minisit Ako ko 'ene to e fakavetevete mai 'a e ' me'a ko ia. Kapau kuo ta'ofi pea tau ta'ofi ka tau hoko atu tautolu.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Tokoni Pal mia: Tokoni atu au Sea ke ke faitu'utu'uni Sea mo'oni p .

Sea K miti Kakato: Tau p loti. 'E Kalake tau p loti.

Lord Tu'iha'ateiho: Sea si'i ngalo...

Lord Fusitu'a: Sea k taki 'oku ki'i 'ova e fakahoha'a.

Lord Tu'iha'ateiho: Na'a ke me'a mai ...

Sea K miti Kakato: P 'i me'a mai Ha'apai.

Lord Tu'iha'ateiho: Vave p Sea. Kole ke u h fanga p he ngaahi fakatapu. Sea ko u fokoutua p au 'o fanongo he ngaahi f me'a'aki pea nau m lie'ia 'aupito he me'a ko eni ko 'a e Minisit Ako 'o fekau'aki mo e lotu. Ne u sio tonu Sea he nunu'a. Ne u lele atu 'i N vema ki he ki'i *workshop* 'i Fisi.

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki N pele...

‘Eiki Tokoni Pal mia: Te tau to e malanga p te tau, ko ia.

Sea K miti Kakato: ... (mate maika)

Lord Tu’iha’ateiho: Ko e me’a eni ‘oku ou fakahoha’a atu ai fekau’aki mo e lotu.

Sea K miti Kakato: Ko e me’a p ‘oku ou fakahoha’a atu ko e me’a eni ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘oku ne fakahoko mai ‘oku ‘ave ki he ni’ihi ko na’a nau hoha’a he ongo tafa’aki p ko e h ‘enau maau ‘enau talanoa pea to e fakafoki mai leva ki he Pule’anga pea ‘omai leva ke tau, ko e taimi ko te tau to e mou f me’a’aki ai te tau to e to’o hake p me’a ko na’a tau na’a mou f me’a’aki ‘aki he ta’u kuo ‘osi. Ka ke me’a mai Ha’apai.

Lord Tu’iha’ateiho: K taki p Sea ke u lea ‘aki p hoku ‘Eiki he ko ia ‘oku fika ‘uluaki kiate au.

Sea K miti Kakato: Me’a mai koe Ha’apai fika ua.

Lord Tu’iha’ateiho: Ne u lele atu ki Fisi ki he ‘ fakataha kotoa na’a mau ki ai ‘oku ‘ikai ke toe fai ha lotu. ‘Ikai ke to e fai ha lotu. Na’e faka’ohovale ia ki he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke toe fai ha lotu ia he ‘e Sea ‘o e Fale Alea ko ‘o Fisi. Pea nau hanga ‘o ki’i ‘eke’i p ka nau ‘ilo ‘oku ‘i ai e ngaahi ongo faha’i ‘e ua pea *respect* p he taha kotoa p ‘a e totonu ‘o e taha kotoa p . M l ‘aupito Sea.

Sea K miti Kakato: Kalake tau ...

Lord Fusitu’a: K taki p Sea, Sea k taki p na’a ke me’a mai ‘e ‘omi ha’aku ki’i faingam lie fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Ko e ‘osi ko ho’omou f me’a’aki ‘oku ‘ikai ke pipiki ia mo e me’a ko eni ‘oku tau talanoa ai mou f me’a’aki ai.

Lord Fusitu’a: Kae fai p ki he Feitu’u na Sea.

Sea K miti Kakato: Ka ke me’a mai Niua N pele Niua.

Lord Fusitu’a: M l Sea. Sea ko u fie fakahoko atu ‘a e fakam l ki he m fatukituki ...

<002>

Taimi: 1150-1200

Lord Fusitu’a : ... ‘a e ngaahi me’a na’e ‘ohake ‘e he Minisit Akó, fekau’aki mo e ngaahi me’a ‘oku hoha’a ki ai e fonuá, fekau’aki mo e *CEDAW*. Pea ‘oku ‘i ai p ‘a e mo’oni ‘a e ni’ihi ‘oku nau sio peh . Ko e ki’i tokoni atu p ki he Pule’angá, na’a ‘aonga kia kinautolu. Ko Siaina, ‘oku ‘i ai e ngaahi kupu, hang ko e kupu 15, ‘oku fekau’aki ia pea mo e malí, na’e me’a ki ai e Minisit . ‘Oku ‘i ai e ‘ fonua ‘oku nau *reserve* he ngaahi kupu. Ka ‘oku fai ‘e Siaina ia ‘a e

founda fo'ou. Hanga 'e ia ia 'o tamate'i, matu'aki ta'etali 'aupito p 'a e kupu 29. 'A ia ko e kupu 29, ko e kupu ia 'oku ne fakangofua ke faka'ilo kita 'e ha to e fonua

'Eiki Pal mia : Sea, fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato : Ko e fakatonutonu eni, 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a : pe ko e UN. Fakatonutonu mai 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia : N pele, 'oku ou kole atu mu'a. Me'a mahinongata'a mo'oni. Ko e fokotu'u 'a e Pule'angá. Fakafoki ki he kakai na'a nau tohi tangi mai, mo e ' kulupu kehé, ke nau toe talanoa'i pea fakah mai. Kuo tau 'osi talanoa tautolu he me'a ko eni. Ka 'oku ou kole atu. Ko e h e me'a 'oku toe talanoa ko eni. Ki he h ?

Lord Fusitu'a : Sea, k taki, na'e 'ikai ha hala ia ke fakatonutonu. Laum lie lelei koe, 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia : Ko 'eku fakatonutonú.

Lord Fusitu'a : Ko f e halá, k taki 'Eiki Sea?

Sea K miti Kakato : 'Eiki Pal mia mo N pele Niua, mo k taki 'o me'a ki lalo. K taki 'o me'a ki lalo. Mo k taki 'o me'a ki lalo. Kalake, k taki tau p loti. Ko moutolu 'oku loto ke tau tali e 4.2, k taki 'o fakah mai 'aki ho'omou loto ki ai.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole. Ko e 'uhingá, 'e tali kotoa?

Sea K miti Kakato : Ko ia.

Lord Tu'ilakepa : Na'e fokotu'u foki 'e he 'Eiki N pele Fika 1 'o Ha'apai, ke kau mo eni hono hiki he miniti.

Sea K miti Kakato : Ko ia, 'oku kau mo ia he fakatonutonú.

Lord Tu'ilakepa : Kapau 'oku kau he hiki miniti. 'Oku ke me'a hifo ki he feh laaki 'a e me'a ko eni, kapau te tau 'ave te tau ta'eng ue ki ai?

Sea K miti Kakato : Ko f , me'a mai?

Lord Tu'ilakepa : Fika 8. Tohi Tangi na'e fakah atu 'e he Fakafofonga Vava'u 13. 'I ai ha Vava'u 13? Mahalo na'a 'oku sai ange ke tau foki 'o ueue'i fakafo'i kupu mai, ke fakatonutonu ho'o ng ue ke tonu. Pea toki 'ai o tali, he 'oku hang ha'atau ng ue ha ng ue 'a e kau leká he taimi ni, fu'u fakaoli 'aupito.

Sea K miti Kakato : Ko e fakatonutonú p ko e to'o e 13, kae fakahoko hifo e 16, ka tau hoko atu. Ke laum lie lelei p .

Lord Tu'ilakepa : Kapau 'oku hala e kupu ko ení, f f kotoa 'a e ' kupú. Kuo ke 'osi vakai'i 'e he Feitu'u na?

Sea K miti Kakato : 'Oku ou tui ko e me'a p eni 'oku feh laakí e fiká.

Lord Tu'ilakepa : Fakatonutonu mu'a, Sea. 'Ai mu'a 'etau ng ue.

Lord Fusitu'a : Sea, ko e tokoni atu ki he 'Eiki N pelé. 'Oku ou tui 'oku mo'oni, 'oku totonu ke vakai'i lelei e fakakupukupu e me'a ni.

Lord Tu'ilakepa : Tau ki'i vakai'i fakakupukupu p pea tau toki hoko atu. Ki'i loto ma'ulalo p , Sea, he 'ikai ke mau malava 'o fai ha fai tu'utu'uni, he 'oku 'i ai ho'o mafai lahi 'aupito ia e Feitu'u na ki he kau M mipá. Kapau kuo u 'oatu e me'a mo'oni ko ení, 'oku hala . Ko e hano kovi kapau te ke me'a mai p .

'Eiki Tokoni Pal mia : 'Ai p , Sea, ke u ki'i tokoni ange ki he 'Eiki N pele, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : M l , N pele.

'Eiki Tokoni Pal mia : Ko eni kuo mei 'osi 'etau taimi he ho'at ni. Tuku atu mu'a ki he Kalake ke nau ki'i *go through* ai na'a 'oku 'i ai ha fakatonutonu hang ko e me'a ko 'a e 'Eiki N pelé. Ka mou toki me'a mai 'a ho'at . Ko e fakatokanga'i atu p e taimí, Sea.

Sea K miti Kakato : M l , tali ia.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole ki he Feitu'u na. 'Ai p pea 'ai p ho'o fakakaukau lelei, tapu mo e Feitu'u na.

Sea K miti Kakato : 'Ikai, na'a ku lave'i p 'eau e ki'i 13, ka na'a ku peh 'eau ko e ki'i feh laaki si'isi'i p ko iá. Ka tau hoko atu ki he

Lord Fusitu'a : K taki Sea, 'oku 'i ai p e me'a ia ke fai ki ai e fakahoha'á, fakamolemole.

Sea K miti Kakato : Me'a mai angé koe.

Lord Fusitu'a : ..... kakato 'a e lipooti. 'O hang ko ení. Ko e fakat t eni e taha, 'Eiki Sea. 'Oku ou fakam l atu

Sea K miti Kakato : Mou tui homou kote.

Lord Fusitu'a : Ko u fakam l atu he fu'u l pooti ma'ongo'onga ko eni. Ko 'eku ki'i fakahoha'a p , Sea. 'Oku kau foki he'etau ' tu'utu'uni, ha ' lipooti mei he ngaahi K miti, kuo tali 'e he Falé, 'e hoko leva ia ko e Tu'utu'uni 'a e Falé. Pea na'e 'i ai e ngaahi ng ue mei he ngaahi l pooti ko ia na'e tuku ki he Pule'angá, 'oku ou vakai hifo 'oku 'ikai ke h ia he l pooti ko ení. Ko e faka'eke'eke p pe 'e 'omi e ' tali ko ia ki f , 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 . Ko eni kuo tali ke tuku atu ki he Kalaké ke ne fakatonutonu ‘a e ngaahi fika, ka tau hoko atu tautolu ki he ... Tau liliu ‘o **Fale Alea**.

Lord Tu'ilakepa : Sea, ki'i miniti e 5 ko ená, ‘oku kei toe lahi e fu’u miniti e 5 ko ená, ‘Eiki Sea. ‘Oua te ke fo’i he ng ué, Sea.

‘Eiki Sea : Hou’eiki, m 1 ‘aupito e feme’a’aki. Tau toki hoko atu ‘i he 2.00 ‘a ho’at . M 1 .

M teni Tapueluelu : Sea, fakamolemole p , Sea, fakamolemole p .

‘Eiki Sea : Me’a mai.

M teni Tapueluelu : Ko e tohi ko eni ko , ko e ‘uhinga mai ki he 2.00 ‘anai Na’e tufa mai ‘aneafi, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : K taki p , ko e ‘osi eni, ‘oku ou kole atu p ke mahalo ko e kau ng ue ko eni ‘a e Tokoni Pal mia, ‘a e *MEIDECC*, ‘i Fale ni p . Ko ia. Pea ko e kumi pa’anga he 1.00. Ko e kole p e faingam lie ki he Tokoni Pal mia, ‘ene kau ng ue he ho’at ni, 12.00 m 1 .

‘Eiki Tokoni Pal mia : Ko ia,, Sea. M 1 .

‘Eiki Sea : Mahalo p na’a ‘oku ‘i ai ha ki’i *lunch* ‘a e Tokoni Pal mia.

(Na’e m 1 1 heni ‘a e Fale)

<006>

Taimi: 1400-1410

S tini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Aleá.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, tau liliu ai p ‘o **K miti Kakato**.

Na’e me’a hifo leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá kae me’a hake ‘a e Sea K miti Kakató ki hono me’a’angá.

Sea K miti Kakato: Tapu ki he ‘Eiki Pal miá, Minisit e Kapinetí, fakatapu ki he Hou’eiki N pele ‘a ‘Ene ‘Afió, peh foki ki he Fakafofonga e Kakaí. Hou’eiki fakahoko ho’omou feme’a’akí, mou ki’i fakama’ama’a atu, ka tau hoko hifo ki he ‘etau ‘asenitá. ‘Oku tau ... ko e 4.2 ‘oku tau tuku atu ia ki he Kalaké ke to e fakatonutonu ‘a e ngaahi fakatonutonu na’e fakahoko mai ‘e Vava’u Fika 2 N pelé. Ka tau hoko atu tautolu ki he 4.3 ki he Fakamatala Fakata’u ‘a e Potung ue ‘a e Pal miá, fokotu’u Fakata’u e ‘Ofisi e Pal miá 2015, pea mou me’a mai ‘Eiki Pal mia.

Fakamatala Fakata’u ‘a e Potung ue ‘a e Pal miá 2015

'Eiki Pal mia: M 1 Sea pea 'oku ou fakatapu ki he Feitu'u na kae 'uma' e toenga e Hou'eiki, ka u 'oatu p ha ki'i puipuitu'a nounou, pea 'osi ko ia pea toki tuku atu ki he ... moutolu Hou'eiki ke mou ... ai ha me'a 'oku mou tokanga ki ai pea te u feinga p ke fai hano tali atu. 'Oku ou fiefia he ma'u e faingam lie ni ke u fakahoko atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi e Pal mia ta'u 2015 'a ia ko e fuofua ta'u 'eku hoko ko e Pal mia 'o Tonga.

Ko e taumu'a ng ue 'a e 'Ofisi Pal mia, ke 'oatu 'a e pou pou lelei taha ki he Pal mia, ko e taki 'o e Pule'anga pea mo e takimu'a ki hono fakafehokotaki fakalukufua 'o e Kapineti pea mo e ngaahi Potung ue. 'I he 'Ofisi 'o e Pal mia 'oku 'i ai 'a e va'a 'e 4. Va'a Tu'utu'uni Ng ue. Ko 'ene taumu'a ng ue ke pule'i lelei e 'Ofisi 'o e Pal mia 'a hono fokotu'u mo hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ng ue fakafonua 'a e Pule'anga. Va'a hono u'a, ko e Va'a Pule'i Fakang ue. Ko 'ene taumu'a 'a'ana ko e pule'i lelei 'a e kau ng ue 'oku nau malava 'o fakahoko honau fatongia, ngaahi me'a fakapa'anga mo e ngaahi founa ng ue ki he tokoni fakalukufua ki he 'ofisi. 'Ofisi 'o e Kapineti, 'a ia ko e va'a ia hono 3. Ko 'ene taumu'a ng ue ko e fakalelei'i 'a e ng ue 'a e 'Ofisi 'o e Kapineti ke pou pou ki he Kapineti. Pea ko e va'a leva hono 4, Va'a Pule'i mo e V mo e Kaka'i. Ko 'ene taumu'a ng ue, 'uluaki, ke tukuatu 'a e ngaahi fakamatala ki he kakai e fonua 'i ha founa 'oku 'ata ki tu'a. U'a, fakahoko 'a e ngaahi fale'i mahu'inga mo siofi fakalukufua 'a e fakahoko 'a e ngaahi palani mo e ng ue mahu'inga 'a e Pule'anga pea peh ki hono tokanga'i 'a e fakahoko fatongia 'a e ng ue fakapule'anga ke tokoni ki he 'Eiki Pal mia 'i hono fatongia taki mo e pule lelei. Kau ng ue 'a e 'ofisi, Sanuali 2015, na'e fe'unga 'a e kau ng ue mo e toko 36, pea ko e anga p ena 'ene 'asi he me'a, 'Ofisa Ma'olunga 'e 12, 'Ofisa 'e 16, lau 'aho 'e 8. 'Aho 31 T sema 2015, na'e fe'unga 'a e kau ng ue e 'ofisi mo e toko 45. 'A ia na'e 'i ai e kau 'ofisa ma'olunga ai 'e 17, kau 'ofisa 'e toko 24, kau ng ue lau 'aho 'e toko 1, kau ng ue aleapau 'e toko ...

<003>

Taimi: 1410-1420

'Eiki Pal mia: ... Tolu,,ko e 'esitimeti fakapa'anga 'a e 'Ofisi 'o e Pal mia 'i M 'asi 2015, na'e toe p 'a e pa'anga 'e 4 kilu 4 mano 6 afe teau ongongofulu-m -valu he vouti 'a e 'Ofisi 'o e Pal mia. 'A ia ko e 3 kilu 4 mano 4 afe onongeau ono hiva, 'i he V henga, mo e 1 kilu m 1 afe fangeau hivangofulu-m -hiva ki he fakamole 'a e 'Ofisi. Koe'uhi ko e fiema'u ke a'usia 'a e ngaahi ng ue 'a e 'ofisi ke a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga Sune 2015, na'e kole leva 'a e pa'anga 'e 1 kilu 7 mano 5 afe mei he sino'i pa'anga talifaki ke tokoni ki he vouti 'a e 'Ofisi 'o e Pal mia. 'I he faka'osinga 'o Sune, 2015 na'e toe p 'a e pa'anga 'e 4 mano 9 afe m hivangofulu m tolu 'i he vouti 'a e 'Ofisi Pal mia. Ko e toenga pa'anga ko eni na'e toe 'ave ia ki he ta'u fakapa'anga 'o e 2015/2016. Na'e ng ue'aki ia ki he fakapa'anga 'aki 'a hono fokotu'u fo'ou mo hono hiki hake 'a e kau ng ue 'a e 'ofisi 'o e Pal mia, pea ke tokoni ki hono fakakakato 'a e ngaahi t nounou faka-kau ng ue.

Fakatatau ki he taumu'a 'a e Pule'anga, ke fakasi'isi'i 'a e fakamolé, na'e siofi lelei ai 'a e ngaahi fakamolé 'a e 'ofisi, ke nofo 'i loto 'i he Patiseti na'e tali, mei Siulai ki T sema, 2015 na'e ng ue'aki 'e he 'ofisi 'a e p seti 'e 49 mo 'ene Patiseti, 'o 'ene patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2015/2016.

Sea, kapau p 'oku mou loto ke u to e lau atu 'a e fakaikiiki, ka 'oku 'i loto p 'i he L pooti. 'E to e mole hoku taimí he to e lau fakaikiiki atu, ka ko ena p 'oku 'asi. Mahalo 'e sai ke u fokotu'u atu ke tau p loti, ka tau hoko atu ki ha me'a 'e taha 'oku ..

Sea K miti Kakato: Fokotu'u mai. Poupou? (*Ne poupou*) Me'a mai.

Tokanga ki he fehikitaki kau ng ue he 'ofisi

Lord Fusitu'a: Sea tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e K miti. 'Oku ou fakam l ki he 'Eiki Pal miá ki he L pooti fu'u fakaikiiki 'aupito hono fakam 'opo'opo lelei 'a e ng ue ko eni 'a 'ene Potung ue. 'Oku ou kole atu ke mou vakai mu'a ki he peesi 14, ko e ki'i kole fakama'ala'ala p ia 'a e motu'a ni, mo e peesi 15 t pile hono 5, mo e t pile hono 7. Ko e me'a fakaloto potung ue p , ka ko e fie'ilo p 'a e motu'a ni ki he peesi 14 pea mo e peesi 15. 'A ia ko e 3.1.5 kau ng ue hiki mai ki he 'Ofisi 'o e Pal miá, mo e 3.1.8 - kau ng ue kuo nau mavahe atu mei he 'Ofisi 'o e Pal mia. Ko e kole p ha ki'i fakama'ala'ala nai, ki he ngaahi makatu'unga na'e fai ai 'a e fehikitaki ko ení 'i he 3.1.5, pea mo e fehikitaki ko ia 'o e 3.1.8, ke ki'i fakama'ala'ala mai mu'a 'e he Feitu'u na. M l Sea.

'Eiki Pal mia: .....Ne 'osi ma'ala'ala mai p 'a e fakamatala 'a e me'a ko eni..

Lord Fusitu'a: K taki 'Eiki Pal mia 'oku mo'oni 'a e Feitu'u na 'oku fakahinohino mai honau lakangá, mo e feitu'u ko ia na'a nau hiki mai mei aí, pea mo e ni'ihina'e mavahe atu mei he 'ofisi, 'a e feitu'u ko ia 'oku nau mavahe mei ai. Ko e fie ma'u p ia 'a e motu'a ni ha ngaahi makatu'unga p ko ha ngaahi 'uhinga na'e fai ai 'a e ngaahi fehikitaki ko eni. Ko ha Minisit te ne mea'i lelei 'a e ngaahi puipuitu'a ko ia. M l 'Eiki Sea.

Tali Pal mia ki he fehikitaki kau ng ue 'Ofisi Pal mia

'Eiki Pal mia: M l 'aupito. Ko e me'a ko eni ko e fehikitaki 'oku 'ikai foki ko ha me'a fo'ou ia. Kapau te mou mea'i p Hou'eiki Minisit a'u p ki Fale Alea, 'oku pau ai p ke fai 'a e fehikitaki, pea 'oku 'i ai 'a e taimi ni'ihina'e 'oku tau fai 'a hono *promote* ha ni'ihina'e pea ko e ngaahi ng ue anga maheni. 'Oku 'ikai ke u .. fakamolemole atu 'oku 'ikai ke u lava ke u hanga 'o toe fakaikiiki 'a e me'a ko ení ki he me'a ko eni. Ka ko e ngaahi fokotu'utu'u foki 'o e me'a pehení 'oku fai p 'e he Sekelitalí 'o toki l pooti mai ki he motu'a ni. Ka ko u tui na'e 'i ai p 'a e ngaahi 'uhinga, na'e 'i ai p ngaahi 'uhinga na'e hoko ai 'a e me'a ko eni.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea, 'oku ou kole fakamolemole ki he Pal miá, kapau 'oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia pea 'oku lelei p ia, kae toki fai ha vakai ki he ni'ihina'e 'o e Potung ue. M l Sea.

'Eiki Pal mia: M l .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai: Sea, ..

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e Hou'eiki M mipa 'o e Fale. Ka u ki'i tokoni p au Sea ki he L pooti ko eni. 'Oku mo'oni p 'a e me'a 'a e 'Eiki Pal mia. Ko eni 'oku 'osi fakam mai p 'i he L pootí ko e 3.1.5 t pile 5 ko e kau ng ue p ia ko e fehikitaki faka-

lotofale p 'Eiki Sea. Ko e hiki p mei he *division* ko ki he *division* ko 'i he Potung ue p 'a e 'Ofisi Pal mia. Pea ko e t pile leva ko 3.1.8, ko e ngaahi 'uhinga ena na'e mama'o ai 'a e kau 'ofisa ko ena. 'Oku 'i ai 'a e folau ki muli mo e h fua. 'Oku 'osi faka'ofa 'aupito 'a e L pooti 'oku 'osi tonu ke mahino p 'a e me'a ko eni. M 1 'Eiki Sea.

Lord Fusitu'a: Kole fakamolemole atu 'Eiki Sea ko e ki'i kole fakama'ala'ala p .

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo N pele Niua, kae me'a mai 'a e N pele Fika 3 'o Tongatapu.

Tokanga ki he fakahiki kau ngaue he PSC kae 'ikai femahino'aki mo e Minisita Pa'anga

Lord Tu'ivakan : 'Eiki Sea, tapu p mo e Feitu'u na, kae 'uma' 'a e K miti Kakato. 'Oku mahino p foki 'a e fehikitaki 'a kinautolu 'a e kau ng ue. Kapau foki 'oku tonu ke 'i ai hano 'uhinga lelei. Mahino kapau ko e hiki ki he Takimamatá, ka koe'uhi 'oku ou fakatokanga'i hifo ko e kau ng ue ko eni, na'e fuoloa 'enau ng ue 'i he Potung ue ko eni. Ka koe'uhi p foki na'e kei nofo atu 'a e Minisit . Na'e tonu p foki he 'i ai 'a e kau ng ue ia ai. He na'e hikiatu 'a e kau ng ue ko eni ki h kae fakafonu mai 'a e kau PSC ki ai. Ko e me'a p 'oku fai 'a e tokanga ki ai p na'e fai ha femahino'aki pea mo e Minisit Pa'angá, he fehiki'aki holo ko eni. He ko e me'a eni na'e fa'a hoko p 'i he kuohili. 'A e tu'utu'uni p 'a e PSC ia 'a e fehikitaki holó ta'efakahoko ki he Minisit . Koe'uhi 'oku hangehang eni ko 'etau me'a ko ia ki he *case* ko ia na'e toki hoko 'i he *Foreign Affairs*. Fakahiki p ia 'oku 'ikai ke ... kae sai ke tali mai 'e he Minisit Pa'anga. M 1 .

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu ki he 'Eiki Sea pea peh ki he K miti Kakato. 'Eiki Sea 'oku kehe eni ia pea mo e me'a ko ia na'e hoko he *Foreign Affair*. 'Oku ki'i kehe eni ia. Ko e hoko p eni ia 'i loto he 'Ofisi Pal mia. 'A ia ko e 'alu p ia mei he Va'a ko ia Tauhitohi 'alu ki he tafa'aki faka-komipiuta. 'A ia ko e fehikitaki ia 'o e nofo'anga 'i loto ko 'i he Potung ue 'oku kei 'i he malumalu p ia 'o e Minisit ko ia. Kapau na'e fai ha fel kaaki, mei he Potung ue ko eni mei he a) 'alu ki he ..b) kuo pau ke mau fe'ilongaki kinautolu ai pea mo e PSC. Koe'uhi 'uluaki koe'uhi ko e vahe. 'Oku kehe leva ia pea 'oku pau ke mau fou atu mo e PSC. Ko eni ko e fe'alu'aki p 'i loto p .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'ivakan : Neongo p 'oku fai 'a e tokanga ki ai, tapu p mo e Feitu'u na Sea, koe'uhi p na'e toki me'a mai p 'a e 'Eiki Pal miá na'e 'ikai ke ne mea'i 'e ia 'a e ngaahi me'a ko eni pe 'oku pule 'a e CEO ia ki ai ki he fa'ahinga hiki holo ko eni.

Sea K miti Kakato: M 1

'Eiki Pal mia: .....(mate maika) ..... 'Eiki Sea 'oku ou tui na'e 'i ai 'a e talanoa p ki aim o e CEO pea 'oku 'ikai ke u to e hanga 'o fakamanatu p na'e h 'a e fakaikiiki 'ema talanoa. Ka ko u tui p na'a ne hanga 'o refer mai 'a e me'a ko eni ki he motu'a ni, pea na'a ku tali fiem lie p 'a e fale'i 'a e CEO. K taki 'oku 'ikai ke u lava he taimi ni ke u hanga 'o 'oatu ha fakamatala fakaikiiki 'o fekau'aki... Fakamolemole atu.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai N pele ongo Niua.

Lord Fusitu'a: Sea, pea ko e kole atu 'Eiki Minisit , 'Eiki Pal mia, mo e faka'apa'apa. Fakahinohino mai p 'a e me'a 'oku fakamanatu'i 'e he Feitu'u na, kae fakafehu'i atu p ai. M l Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Kole atu mu'a ki he Fakafofongá ke me'a hifo 'o lau 'a e L pootí kapau 'oku fie'ilo ki he ngaahi me'a ko ia. Ko ena kuo 'osi 'oatu 'a e L pooti. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Na'e fokotu'u mai..

'Eiki Pal mia: ..... 'Eiki N pele na'e 'ikai ke u ongo'i lelei.

Lord Fusitu'a: K taki ko e 'ai p ke fakafaingofua'i e laum lie lelei 'a e Feitu'u na, p ko e fe 'a e ' konga ko ia 'o e L pootí 'oku ke manatu'i lelei, ka mau fakafehu'i atu p ai he 'oku fiema'u 'a e ki'i fakama'ala'ala. Ko e ' me'a ko ia 'oku 'ikai ke ke manatu lelei ki aí pea tuku ia, 'eke ia ki he Potung ue.

'Eiki Pal mia: 'E Sea mo Hou'eiki, k taki 'oku 'ikai ha'ane fu'u fekau'aki ia mo eni. 'Oku ou kole ki he 'Eiki N pelé, ke ke faka'apa'apa p mu'a. Na'e tu'o 2 hono 'initaviu mai 'a e 'Eiki N pele ko ení, pea ko 'ene fakamatalá eni. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku feinga mai 'a e Pal miá ki aí ko e ngaahi me'a k toa 'oku fekau'aki pea mo 'Ene 'Afio. Ko e ..

<008>

Taimi: 1420-1430

'Eiki Pal mia: fifili, ko e h ko e me'a 'oku fai holo ai p 'ene me'a kae tautautefito ...

Lord Fusitu'a: K taki Sea ko e ki'i fakatonutonu atu p .

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: K taki ko e ki'i me'a na'e lave ki ai 'a e motu'a ni na'e 'i ai 'a e *interview* 'a e Feitu'u na fekau'aki mo ho'o ta'efiem lie pea mo e kau *CEO* 'a e Pule'anga.

Sea K miti Kakato: 'E ... 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e 'Eiki N pele ...

'Eiki Pal mia: K taki, k taki p 'oku kehe eni ia ...

Sea K miti Kakato: Mo foki mai p ki he'etau ...

Lord Fusitu'a: Ko ia ko e me'a 'oku ou kole ke me'a p mu'a he'etau l pooti ...

Sea K miti Kakato: Ki he'etau 'asenita.

Lord Fusitu'a: Kapau te ta u afe ki h kuo pau ke u to e fakatonutonu atu k taki 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia: 'E 'Eiki N pele 'oku ou ki'i kole atu ka koe, ko u ki'i tokanga'i, ko u fakatokanga'i ho'o founga pea 'oku ou kei faka'apa'apa'i koe ko e N pele. Pea 'oku ou kole atu ki'i, 'ai p mo ke ki'i toka'i mai e motu'a ni 'oua te ke ...

Lord Fusitu'a: K taki Sea faka'apa'apa lahi atu e Feitu'u na 'Eiki Pal mia ...

Sea K miti Kakato: 'E, N pele Niua, k taki p 'o me'a hake p pea ke me'a mai ki he ... 'Oua te ke, te mou 'ai ke mou ...

Lord Fusitu'a: Fakamolemole atu Sea.

Sea K miti Kakato: ... ko e me'a ia 'oku ta u v tamaki ai ko e fa'ahinga founga ko ia ka tau foki mai p ki he me'a hake p pea ke me'a mai pea u fakahoko atu, ko u tui ko e mou me'a tahataha ko e ta u melino pea tau fakahoko kae hoko atu 'etau ... ho'omou feme'a'aki, fokotu'u mai pea 'oku poupou, 'e 'uluaki me'a mai e N pele Fika 1 'o Vava'u pea ka hili ko ia Fika 2 'o Vava'u, tau foki eni ki he Lolo 'a Halaevalu.

Fehu'ia e pa'anga(\$36,156) ko e pa'anga fakamole Fakamaau'anga

Lord Tu'i' fitu: M 1 'aupito Sea k taki p hono to e ta'ofi he tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Ki'i fakahoha'a atu p au ia he ... 'I he peesi 34, Fika 6.1 (.1) Ngaahi ng ue 'a e Potung ue ni. 'Oku fakafehu'ia e motu'a ni 'i he peesi 34 'oku 'ulu'i tohi 'aki 'a e Fakamaau'anga, Fakatonutonu 'a e Ng ue Faka-Pule'anga. 'Alu hifo 'o a'u ki he palakalafi faka'osi ki he Ngaahi Ng ue Fakamaau'anga mo hono Ngaahi Ola hono Ngaahi Fakakakato he 2015, mo'oni p ko e fatongia totonu p e Pule'anga 'a hono tali mo hono fakatonutonu 'o a'u ki he fale hopo ha ngaahi fet 'aki 'i he tu'utu'uni mo e kei tu'uma'u p 'a e Pule'anga ha'ane totonu he ko e 'ulu ia e Pule'anga. 'Oku h ai 'i lalo ai 'a e ki'i palakalafi 'e 2 faka'osi he peesi 34 'oku peh Sea. 'Oku hokohoko atu p hono to'o 'i he vouti 'a e 'Ofisi Pal mia 'a e ngaahi fakamole kotoa 'a e Fakamaau'anga 'a ia na'e fe'unga fakak toa mo e pa'anga 'e tolu mano ono afe teau nima ono (\$36,156) 'i he ta'u 2015 p . Ko e fehu'i, ko e kakato kotoa eni 'a e ' pa'anga 'oku to'o mei he vouti ki he Fakamaau'anga p 'oku kei toe p ? M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ko e ki'i tokoni atu p Sea. Ko e pa'anga eni ko 'oku fa'a totongi 'aki ko e kau M mipa e *Tribunal* Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Fehu'ia e fatongia 'Ofisi Pal mia ke totongi kau M mipa Tribunal

Lord Tu'i' fitu: Tali lelei Sea e fakamaama 'oku ... Ko e vouti ko 'a e 'Ofisi Pal mia? 'A 'oku tohi ko he pepa? 'Oku ke me'a hifo ki ai Tokoni Pal mia? Ko e vouti 'a e 'Ofisi Pal mia, peesi 34 'i lalo.

'Eiki Tokoni Pal mia: N pele ko ia 'oku, fatongia ia 'a e 'Ofisi Pal mia ke totongi e kau M mipa ko e *Tribunal*, mal .

Lord Tu'i' fitu: Ko e pa'anga tukuhau nai eni? 'A e kakai?

'Eiki Tokoni Pal mia: 'I he vouti, 'io.

Lord Tu'i' fitu: M l .

Fehu'ia pa'anga mo'ua e Pule'anga he hopo

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni p ki he 'Eiki N pele mo e fehu'i ki he Tokoni Pal mia. 'Oku kau nai eni 'a e pa'anga ko 'oku totongi ki he ... Kapau 'e mo'ua e Pule'anga 'i ha hopo? 'Oku kau ia he sino'i pa'anga ko eni p ko e ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e ... Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisit Pa'anga: K miti Kakato, 'ikai, ko e pa'anga ko 'oku fel ve'i ko kapau 'oku 'i ai ha mo'ua 'a e Pule'anga 'oku 'i he vouti ia ko 'o e tafa'aki ko eni ko , 'ofisi ko 'o e *Crown Law*, 'ofisi ko 'a e 'Ateni Seniale, 'a ia 'oku 'i ai 'a e pa'anga ia ai ko e *current liability* p ko e mo'ua ko 'a e Pule'anga 'a ia 'oku 'i ai ia. Ko e pa'anga ng ue p eni ia 'a e va'a ko eni koe'uh ko e totonu 'a e kau ng ue faka-Pule'anga, m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: Fakam l atu Sea 'oku 'osi m 'opo'opo e fakama'ala'ala ko ia.

Sea K miti Kakato: Fakam l atu, laum lie lelei 'a e Feitu'u na. Tau, tau p loti, me'a mai Vava'u Fika 2.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku ou fakam l atu ki he Feitu'u na he ma'u faingam lie. 'E'Eiki Pal mia 'oku ou fakam l atu au ki he Feitu'u na, 'i ai p e taumu'a ng ue fokotu'u mai 'e he Feitu'u na he peesi nima fekau'aki mo e kaveinga 'e 7 ko e longomo'ui e 'ilo, poto, taukei faka'ekon mika ... palanisi e fakalalakaka 'i 'uta mo kolo pea peh ki he ngaahi tukui motu. Fakaivia e vahevahe taau 'o e fakalalakaka 'a e tangata mo e fefine, tali ui ki he pule lelei mo e fakam lohia 'a e pule 'a e lao. Tu'uloa 'a e ngaahi ng ue lalahi mo e tekinolosia, lelei ange 'a hono pule'i 'o e kelekele mo e ' takai pea ke fakasi'isi'i 'a e tu'u lavea ngofua ki he feliuliuaki 'o e 'ea. Hokohoko atu e ngaahi ng ue tauhi v mo tu'apule'anga, malu'i e fonua, pea mo e pule tau'at ina. 'Eiki Sea 'oku ou tu'u hake p au ia ko u toki kumi hifo p 'e au ia 'io ko eni 'oku ma'u p ia 'oku 'i he l pooti p ia 'a e tokotaha ko 'oku ui ko ko Viliami Taufako e Tokoni Tekinikale 'a ia na'e 'i Fepueli na'e 'ave leva ...

Sea K miti Kakato: Peesi fiha ena 'Eiki N pele?

Lord Tu'ilakepa: Kapau te ke me'a hifo ki he peesi 9 ki he anga ko 'a e *structure* ko 'a e ng ue ... Pea 'oku mahino eni ia 'oku to e 'asi mai p he l pooti ko e tokotaha Tokoni Tekinikale foki e tokotaha ko eni. Pea 'oku mahino mai 'oku 'unuaki'i e tokotaha ko eni 'i N vema 2015 ki he Potung ue Ngoue mo e Me'atokoni pea mo e Vao'akau, Toutai 'Eiki Sea. Ko e 'oatu p ki he Feitu'u na 'e 'Eiki Pal mia ke ke me'a ange ki he tokotaha ko eni 'a ia 'oku mahino 'oku 'ikai ke to e hoko ia ko e Tokoni Fakatekinikale ki he Feitu'u na, 'oku mahino 'oku 'i he Toutai e tokotaha ko eni. 'A ia ko Lupe 'Ilai 'oku ne fetongi e tokotaha ko eni 'i M 'asi 2015 'a ia 'oku ne fai e fale'i mo hono fakalelei'i 'a ia 'Eiki Sea na'e kau ai pea mo e ' polokalama hilifaki nima 'Eiki Sea, Hilifaki Kalauni fakamolemole. Pea 'oku 'i ai p e ki'i hoha'a e motu'a ni 'Eiki Sea koe'uh he 'oku 'i ai p 'a e ki'i hoha'a 'a e tafa'aki he Potung ue Ngoue pea mo e Toutai 'Eiki Sea ko e, pea kiate au 'oku tonu 'aupito 'aupito p 'Eiki Pal mia ia ho'o 'unuaki'i e tokotaha ko eni he 'oku 'i ai 'ene taukei 'a'ana ki he ngoue pea mo e toutai ka na'e ui foki 'a e tokotaha ko eni pea na'e fou p ia he founga totonu 'Eiki Sea 'o hoko ko e tokotaha ng ue 'i he Pule'anga 'o Tonga. Pea 'oku ou lave'i p 'Eiki Sea 'oku, 'ikai ke u to e fu'u loko lave au ki he me'a ko ia 'Eiki Sea, mea'i p ia he ni'ihi he kau ng ue, ka 'oku fu'u tokolahi foki e kau ng ue mataotao 'i he ngaahi mata'itohi 'i he mala'e ko eni 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke to'o hingoa Po'oi P hiva mei he *structure* Ofisi Pal mia he 2015

'Oku ou vakai hifo ki he 2015 fakamolemole p 'Eiki Sea, ko 'eku lave'i ki he tokotaha ko eni ko ... Fakamolemole p 'Eiki Pal mia hono 'ohake he Feitu'u na, ko Sosaia Po'oi Pohiva ko e Sekelitali ki he Pal mia, h me'a 'oku kau ai 'a e tokotaha ko eni he 2015 'oku te'eki ai ke ng ue e tokotaha ia ko eni pea 'oku 'ikai ke totonu ke fokotu'u ia he *structure* ko eni 'Eiki Sea? Ko 'eku lave'i mahalo ko e ta'u kuo 'osi na'e toki tali ai ke toki hoko e tokotaha ko eni pea 'ai mo hono v henga 'i he Potung ue, ko u kole atu p au ke to'o mei he fakamatala 'o e 2015 kae toki fakakau mai mu'a he 2016 'o fakatatau mo e me'a na'e tali 'e he Kapineti. Kapau ko ia 'oku hoko ko e Sekelitali ki he Pal mia, kiate au 'oku ou tui 'oku *conflict* ia 'Eiki Sea pea mo ha ng ue ha Pule'anga 'Eiki Sea 'o a'u p ki he ngaahi ng ue he siasi p ko ha fa'ahinga ng ue'anga p . 'Oku, fakamolemole 'oku 'ikai ke ... fai e me'a ko eni ia ko ha nofo 'o tafehi'a 'Eiki Sea ka ko hono malu'i p e 'Eiki Pal mia koe'uh ko e l pooti ko eni. Te u talanoa p au 'Eiki Sea ki he 2015 pea u ngata ai. Ko e me'a ko ha'aku to e talanoa ki ha me'a ki mui ni ...

<009>

Taimi: 1430–1440

Lord Tu'ilakepa: ... 'oku te'eki ai ke fai ha 'omai ha me'a ia ki mui ni. 'Oku tonu 'aupito p tu'u ia 'a Palenitina', 'a Toket Palenitina Langa'oi. Pea 'oku mahino mai p hono fakamatala 'i hení, ka 'oku ou tokanga p koe'uhí ko e tokotaha ko ení 'a Po'oi fakamolemole 'e 'Eiki Sea. 'Oku totonu ke to'o e hingoa e tokotaha ko ení toki fakah mai mu'a he L pooti 'o e 2016. Pea ko 'ene sai ia koe'uhi he na'e toki tali p he Kapinetí 'i he ta'u kuo'osí p , he fokotu'u mai ia ko eni ia 'a ia 'oku mahino mai 'e 'Eiki Minisit Pa'anga ta na'e 'osi 'i ai p vahe ia mei he tafa'aki e Pule'angá ki he tokotaha ko ení kae fakamolemole p koe'uhi ke ki'i fakatonutonu p 'a e anga e, ko 'ene lava p eni ia 'Eiki Sea pea ko u fokotu'u atu au ke, 'iate au ia ko e me'a ia 'i he tafa'aki ia ko u 'osi au ke tali e ngaahi fakamatala fakata'u ia ko ení 'oku 'omai 'e he 'Eiki Pal mia. Pea ki he toenga kotoa 'Eiki Sea ki he me'a 'oku tokanga ki ai e Pal miá a'u ki he lao a'u ki he kelekele, ko e Lao ki he Fa'itoká, 'asi kotoa mai p ia 'i heni. Ko e 'uhinga ke tokangaekina ko e ni'ihi 'oku

nau ta'aki e ngaahi sino, h fanga he fakatapu, p ko e, tau ma'ema'ekina ko e ngaahi ng ue 'oku 'ikai ke lelei ki he fa'itoká. 'Oku kau ia he me'a, 'osi fokotu'u mai p 'e he 'Eiki Pal mia ia e ngaahi *bullet point* heni 'Eiki Sea 'i he peesi p kimu'a, peesi 6 fel ve'i pea mo e ngaahi lao 'oku tokanga'i, tokanga 'aupito e 'Eiki Pal mia ki ai, 'o a'u ki he lao e pa'angá 'Eiki Sea, me'a mo'oni ia. Kaekehe, ko e 'anenai foki na'e fai e fakataha mo e *MEIDECC*. 'Oku 'i ai foki e lao ki he *Management Fund Act* 'a ia 'i he 2002, 'a ia 'oku kau ia 'i he lao 'e fu'u tokanga ki ai, koe'uhí foki, kiate au... fakamolemole p Tokoni Pal mia ko u 'ohake p au e me'a ki mui ni ia ka koe'uhi ko e 'asi 'i he peesi 6 'a e ngaahi lao 'oku fu'u tokanga 'aupito 'aupito 'a e 'Eiki Pal mia ki ai tautautefito ki he Lao 'o e Pa'angá. Pea ko 'etau talanoa p ki he, fai p ha feme'a'aki ki he lao e pa'angá, ko e me'a fakalukufua ia e fonuá.

'Oku 'i ai e pa'anga 'a ia 'oku 'omai he 'ikai ke fou ia ki he tafa'aki ko ki he *management fund* 'a ia 'oku *transfer* hangatonu p ia ki he pa'anga, ki he ANZ ki he fatongia 'o e *MEIDECC* 'o hang ko ia 'Eiki Sea ko e ki'i *workshop* na'e fai 'anenai, ha taha p 'i he fonua ni pea ko u tui mahalo 'Eiki Sea ko e founa mahalo ia 'e vave ange ai ki he kakai e fonuá 'oku nau fiema'u ha tokoni. Ko u fakafeta'i lahi koe'uhí kuo tau a'usia ha fa'ahinga ' poki peh . 'Oku 'i ai mo hono fakangatangata 'o e pa'ang ako ení, fakafiefia 'aupito. 'Ikai ke u fa'a lava 'o fakamatala 'eku fiefiá 'anenai kapau na'a ke me'a heni Sea. Ko e t t atu e, 'aonga 'aupito eni ia ki Ha'apai. Ka ko u ki'i tokoni p 'Eiki Pal mia ko e konga ko é ho'o tokanga ki he ngaahi laó ke fakatokanga'i ange ko e lao ko eni ki he *transfer* e ngaahi pa'anga lalahi 'oku teu ke 'omai ki he tafa'aki e *MEIDECC* 'oku mahu'inga ke ke mea'i 'e he Feitu'u na. Ka ko hono fakalukufua p ko u tuku atu ki he Feitu'u na, m 1 , 'oatu ki he Feitu'u na hono 'omai e ngaahi fakamatala fekau'aki mo ho 'ofisí. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Tau p loti. Me'a mai N pele Niua.

Lord Fusitu'a: Fakam 1 atu Sea. Tapu mo e Feitu'u na. Tapu mo e Feitu'u na Sea pea fakam 1 atu he to e 'omi e faingam lie ko ení. Ko e to e ki'i t naki atu p ki he me'a ko ia na'e 'oatu mei he N pele Fika 2 ko ia 'o Vava'u. Ko u vakai hifo ki he peesi 6, 1.3, kau e Lao ki he Ng ue fakapule'angá 'a e lao 'oku tokangaekina 'e he 'Eiki Pal mia pea ko u fakam 1 ai. Ko 'eku to e ki'i t naki p ki he vakai ko 'a e Fika 2 ko ia 'o Vava'ú, ki he t pile ko eni ko 'i he peesi 9 . 'A ia ko e Lao ko ia ki he Kau Ng ue Fakapule'angá ko e sekelitali pule mo e sekelitali ko ia ki he Kapinetí 'oku 'i ai 'a hono tu'unga mavahe 'ona mei he to e Kau Ng ue Fakapule'angá p . 'A ia 'i he'eku vakai hifo ki he taiakalami ko ení 'oku l volo taha p ia mo e tokotaha ko na'e me'a ki ai e Fika 2 pea mo e tokotaha ko eni ko Viliami T ufa. Ko 'eku vakai p , p ko e anga p 'a e t fakat t p 'oku 'i ai ha'atau liliu ki he'etau lao ko ia ki he Kau Ng ue Fakapule'angá kuo 'alu hake l volo ia e ongo me'a ko ení 'o l volo taha p ia mo e Sekelitali Pule Kapinetí. Ko u tui mahalo ko e ki'i me'a p ia he fakat t , ka ko e kole atu p ha fakama'ala'ala mu'a 'Eiki Sea. M 1 Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ki'i tokoni atu p Sea. Ko e fo'i t fakat t ko eni na'e me'a ki ai e N pele, ko e 'uhinga p ke fakamahino 'a e, ko hai 'oku l pooti kia hai, 'ikai ko e 'uhinga ia ko 'enau tu'unga v henga, p ko hai 'oku ma'olunga. Ko e puha ko 'oku ma'olunga, 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku ma'olunga ange 'ene vahé 'a 'ana he tama ko . Ko e 'uhinga p ko hai 'oku l pooti kia hai. Ko ia p Sea e ki'i tokoni ki he ...

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai N pele 'Eua.

Lord Nuku: Tapu p pea mo e 'Eiki Sea K miti Kakato, fai atu e ki'i fakahoha'a. 'Eiki Sea, te ke to e fakangofua au ke u lave ki he *project* paaka 'i Va'epopua? Pea mo e tokanga'i e teuteu 'a e Pule'angá ki he sipoti e Pasifiki 2019, 'i he peesi 22.

Sea K miti Kakato: 'Oku fakafoki foki 'etau sipoti ki, toki fai mai e me'a, ka ke me'a mai angé p 'oku, peesi fiha..

Lord Nuku: Peesi 22 'oku 'i ai e paaka Va'epopua mo e tokanga'i e sipoti 2019. 'A ia ko e ngaahi fatongia ia 'o e 'Ofisi Pal mia. Ka ko u fie fakahoha'a atu ko e peesi 5, ki he tauhi v pea mo tu'apule'angá, malu'i e fonua mo pule'i hono tau'at iná. 'A ia 'oku 'asi he peesi 16 fakataha hono 46 ki *Port Moresby*, Papua Niukini pea mo e fakataha hono 70 'a e Pule'angá Fakatahatahá. Kae tuku mu'a Sea ke u ki'i kamata atu pea mei he Lao ki he Kakai H Maí.

Sea K miti Kakato: Peesi fiha ia.

Tokanga ki he v 'o Tonga mo tu'apule'anga

Lord Nuku: Peesi 6 ia. Ka ko e 'uhinga ko 'oku fai ki ai e fakahoha'a kapau te u kamata mei he peesi 5, koe'uhi ko e v mo Tu'apule'angá 'a ia 'oku 'uhinga ia koe'uh ko e folau na'e fai 'e he 'Eiki Pal mia ki he, 'o fai e me'a 'i he Pule'angá Fakatahataha 'o fekau'aki pea mo f ko e ki'i, *West Papua*. Koe'uhi ko e me'a ia 'oku fai ki ai, koe'uhi ko e fakataha ko ia, 'oku 'ikai ke 'asi mai ia heni ha *detail* ki ai Sea ka 'oku 'asi 'a e folau. Pea ko u lave'i p na'e hoko eni ko e me'a lahi ki he v ko ia 'o Tonga ni pea mo 'Initon sia. Pea ko e me'a ia na'e fai ki ai 'a e hoha'a. Na'e 'osi fai p tali ia ki heni 'a e 'Eiki Minisit ka koe'uhi 'oku pau p ke to e fai ha lave ki ai koe'uhi ko e fakamatala fakata'u ko eni ko 'oku 'asi ai 'a e folau ko eni. Ko e me'a 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea he 'oku, p ko e h e tu'unga, 'Eiki Minisit Lao, he 'oku 'asi he Konisit tone 'oku 'ikai ngofua ke fai ha'a taha ha ng ue ke hoko ai ha v 'o e fonua ni pea mo ha fonua 'i tu'apule'anga. Ka koe'uhi ko e fika ko eni ko e sino e Pal mia ko e fika fakafonua ia p ko e *public figure*. He 'ikai ke ne hanga 'o faka'aonga'i ha'ane fakakaukau 'iate ia ka kuo pau ke ne hanga 'o fakafofonga'i e fonua pea 'oku 'i ai e lao mo e Konisit tone ai Sea. Ko u tui 'oku mea'i p 'e he Feitu'u na na'e fai e feme'a'aki ki ai pea na'e 'asi mai he 'ongoongó na'e loto mamahi lahi 'aupito 'a 'Initon sia ki he me'a ko eni na'e fai 'e he 'Eiki Pal mia. Ka ko e me'a ia ko 'oku tokanga ki ai e, fehu'i ki ai e motu'a ni 'Eiki Sea, koe'uhi ki he 'Eiki Palemia ke ne k taki mu'a, ko e 'Eiki Pal mia ko e sino ia 'o e fonua. Pea 'oku 'i ai hono lao mo hono tu'utu'uni.

'Eiki Pal mia: Sea, ko u kole ange mu'a ke fakanounou. Ko e h ko 'a e fehu'i 'oku 'amanaki ke ke fai mai kiate aú.

Lord Nuku: Ko e fehu'i ko ia 'oku 'ai ke u fai atu he koe'uh , kiate au na'a ke me'a 'o kau 'i he *affair* 'a 'Initon sia pea mo ...

<001>

Taimi: 1440-1450

Lord Nuku: ... *West Papua* ko hono vahefonua. Pea ko e ‘uhinga ia ko , koe’uhí ko u ongo’i he ‘oku ‘i ai ‘a e loto mamahi mai ‘a *Indonesia* ia ki he Pule’anga ni. Ka koe’uhí ko e sino ‘o e Feitu’u na ko e fika fakafonua ia pea ‘oku tapu’i ia he Konisit toné. Ko e fehu’i ia ‘e Sea ke tali mai kae toki ‘oatu.

‘Eiki Pal mia: Sea ko u fakam l ki he ‘Eiki N pele he’ene hanga ‘o fakatokanga’i ‘a e ‘isi ko ení. Ko e *issue* ko ení Sea Hou’eiki na’e ‘osi ‘ohake ia mahalo ko ‘eku manatu’i na’e tu’o ua p pe na’e tu’o tolu hono ‘ohake he kuo hili pea na’a ku tali. Ka neongo ia te u to e ‘oatu p ha tali. Pea ko u faka’amu ko ‘eku tali ko eni pea m hino .

Ko e taha e *issue* tokanga ki ai ‘a e ngaahi fonua a’u ki he *United Nation* ‘oku tau m mipa ai ‘a e totonu ko ‘a e tangata. Ko e *sovereignty* ko ‘a *Indonesia* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku kaunga ‘a’aku ia ‘e taha ki ai. Ko ‘eku kau ko ki ai ‘o kapau ‘oku hanga he ‘e fonua ko eni ‘o, ‘oku ne fai ha fa’ahinga me’a ‘oku u sia ai ‘a e tau’at ina p ko e totonu ha fonua. Ko e fu’u me’a ia ‘a e *UN* ko e *issue* ia *is a global issue*. ‘Oku ‘at ia ke tau talanoa tautolu ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku kaunoa ‘a’aku ia he fonua ko eni ‘enau *sovereignty*. Ka na’a ku kaunoa ‘i he’enu hanga ‘i he fa’ahinga fakamamahi na’a nau fai ki he kakai ko eni. Pea kuo ‘osi tali p ‘enau, nau hanga au ‘o ‘ai e me’a ko eni he *UN* pea ‘oku ‘ikai ko au p ko u lea ‘aki. ‘Oku lea ‘aki ia ‘e he kau ...

Lord Fusitu’a: Sea ko ‘eku ki’i kole fakama’ala’ala p mu’a ki he ‘Eiki Pal mia. Ko ‘eku kole fakama’ala’ala ‘oku anga pehé ni.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Pal mia ‘oku ke tali e fakama’ala’ala ko eni ‘a ...

‘Eiki Pal mia: ‘Ai p ke u tali p kae ‘ai p .

Lord Fusitu’a: ... p ... fakamolemole p ‘Eiki Pal mia. ‘Oku lave’i ‘e he motu’a ni ko e Feitu’u na ko e tangata ‘oku ke taukave’i ‘a e totonu ‘o e tangata pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakam l lahi mo e poupou lahi ki ai. ‘Oku to e lave’i ‘a e motu’a ni ‘oku kaung me’a lelei ‘a e Feitu’u na pea mo e Pal mia ‘o Fisi ko *Frank Bainimarama*. Pea ‘oku to e lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ta’ofi ‘e he Pal mia ko eni ‘a e *freedom of the press* pea mo e ngaahi totonu kehekehe ‘a e tangata ‘oku, kuo fai ‘enau ng ue ‘oku nau ta’efiem lie ki ai ‘a e ngaahi faha’i p litikale kehekehe ‘i Fisi.

‘Oku ou tui ‘e to e taukave’i m lohi peh he ‘e Feitu’u na ‘a e me’a ko ‘oku hoko ki he kau Fisi p ko Papua p ? Ko e anga ia ‘eku ki’i kole fakama’ala’ala.

Sea K miti Kakato: Ko e N pele ko e fehu’i ko ia ‘oku ‘ikai ke ofi mai ia ke pipiki mai ki he’etau, ‘oku ‘ikai ke fai ha t mate ia ‘i Fisi kae ki’i fakatonutonu mai ‘e N pele fika ‘uluaki ‘o Vava’u.

Lord Fusitu’a: K taki ‘Eiki Sea ki’i me’a p ki ai.

Lord Tu’i’ fitu: M l ‘aupito Sea. Ko u fakam l p ki he ‘Eiki Pal mia fakamolemole p he fakal l a. Kapau Sea ko ‘eku fakatonutonu mo ‘eku fehu’i ki he ‘Eiki Pal mia, ka na’e tonu ‘a e fo’i fakataha ko na’e fakahoko ai ‘ene me’a ko ‘i *New York* ‘o tonu ‘a e taukave’i ‘a e totonu ‘a e tangata he ‘ikai to e lau mai ‘a *Indonesia*. Tapu mo e ‘Eiki Pal mia na’e ‘osi p ko ‘ene me’a toe tali fakafoki mai ‘a *Indonesia* ‘a e me’a ko eni na’e fai he ‘e he ‘Eiki Pal mia mo e

ngaahi 'otu motu 'i he Pasifiki. Ko 'ene lava ia 'e Sea na'e to e kole fakamolemole pea mo e tokotaha na'e taki muimui 'i he tu'a 'a e Pal mia kole fakamolemole 'e to e fai 'emau fakataha mo e Pasifiki ke fai ha'amaui kole fakamolemole mo ha 'ng ue 'o fekau'aki pea mo e *issue* 'a Papua *New Guinea* 'i he tu'unga fakafeitu'u 'o e Pasifiki. Sea ko e ki'i fakatonutonu p ia m l . Kapau na'e tonu he 'ikai ke to e 'i ai ha ' me'a peh 'i mui. M l .

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: Sea me'a mahalo 'e Sea ko e *issue* heni p ko u kaunoa 'i he *sovereignty* p ko e mafai 'o e fonua ko eni ke nau tau'at ina ki he'enu pule'i p kinautolu. 'Oku 'ikai ke u lea au he *issue* ko ia. Ko e *issue* ia lahi ia 'oku lolotonga ng ue ki ai 'a e UN ko e *decolonization process*. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fonua 'oku nau 'osi fakahokohoko atu ke fai ha ng ue ki ai 'a e UN ke foaki 'enu tau'at ina. 'Oku 'ikai ke u lave au ki he *issue* ko ia p 'oku kau 'a Papua *New 'a West Papua* ia he fo'i lisi ko ia.

Ko e *issue* ko 'oku ou lea ai au ia kapau 'oku hanga 'e ha fonua 'o fai ha fa'ahinga fakaehau'i ha fonua. Ko e *issue* fakam mani lahi ia. Pea 'oku lea ki ai 'a e tokotaha kotokotoa p . 'Oku 'ikai ko au p 'oku ou lea ki ai. Na'e 'i ai 'a e fa'ahinga ia na'a nau lea nautolu he *case* ko eni 'a *Syria* mo e ngaahi *issue* ko 'oku hoko 'i 'Iulope. Lea e fa'ahinga 'i 'Amelika lea e fa'ahinga 'i *Cuba* mo e ngaahi feitu'u ko ia. Pea na'a ku lea au ia ai. 'Oku 'i ai ...

Lord Tu'i' fitu: Sea ki'i fakatonutonu 'a e 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: 'A e totonu ...

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni Pal mia.

Lord Tu'i' fitu: Ko e ki'i fakatonutonu p 'Eiki Pal mia...

'Eiki Pal mia: 'E lava ke tukuange ke 'osi eni ka ke 'ai fakataha mai ho'o ...

Lord Tu'i' fitu: Ko e ki'i fakatonutonu ko e me'a ko na'a ke me'a 'aki 'i he fakam mani lahi 'o e Pule'anga Fakatahataha. Ko e *sovereign state* 'i he lao fakavaha'a Pule'anga *international law* 'oku na fekau'aki 'i he ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi koniv sio 'e makatu'unga ai 'a e lava he *sovereign state* 'i he lao fakavaha'apule'anga ke fai ha'ane hanga 'o fakafehu'ia ha me'a 'i he v 'o e ngaahi koniv sio mo e ngaahi totonu 'a e tangata hang ko e me'a ko na'e kamata mei *Westphalia* mo e ' hokohoko mai 'i he 1948 'a e totonu 'a e tangata. 'E 'i loto 'i he ' lao fakavaha'apule'anga kae 'ikai ko e ngaahi fakataha ko ena ke hualela noa'ia ai ha me'a peh . M l Sea.

Sea K miti Kakato: Mahalo ko e 'uhinga lea ia 'a e fika 'uluaki.

Taukave Pal mia tonu ke fakamalo'ia fai ha ng ue lelei ma'a e Pasifiki

'Eiki Pal mia: ...(mate maika) ko eni ko e, 'i he'etau tu'u faka-Pasifiki ko *West Papua* 'oku kaung , tau peh ko e kaung 'api p ko 'etau k inga faka-Pasifiki 'a *West Papua*. Sea na'a tau 'o fakalotu'i 'a Solomone pea tau to e 'o fakalotu'i 'a Papua *New Guinea*. Ko e fo'i *issue*

fakam lale ko e fo'i *issue* ia 'oku fekau'aki mo e totonu 'a e tangata. Ko e lea ko 'a e motu'a ni na'a ku lea au 'i he fo'i 'a e *issue* ko ia. Sea na'e fakaafe'i 'a e motu'a ni ki Pilit nia ke u 'alu ange ki he fakataha ai fekau'aki p mo *West Papua*. Na'a mau fakamo'oni mo e taki ko 'o e *opposition* 'a Pilit nia ke fokotu'u ha fo'i K miti ke nau hanga 'o hoko atu 'a e *campaign*. To e fakamo'oni ki ai pea mo e, 'ikai ke ngata he taki ko 'o e *opposition* 'a e fu'u Pule'anga hau ko ia. To e 'i ai mo e tokotaha mei he *House of Lords* na'e toe fakamo'oni mo ia ki ai.

Ko 'eku fehu'i atu, mou peh moutolu 'oku taimi vave 'a e kakai ko eni p 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'a e me'a 'oku tonu ke nau fai? 'Oku totonu ke fakam l 'a Tonga ni kapau 'oku tau fai ha fo'i ng ue lelei ma'a e Pasifiki. Ko e fakataha ko na'e toki 'osi ko 'i Niu 'Ioka na'e lea 'a e fo'i toko ono 'ap p ko e toko nima mei he Pasifiki 'o poupu ki he me'a ko na'a ku fai. Ko e h na'e 'ikai ke ta'ofi ai, 'oku 'ikai ke lava 'e ha taha 'o ta'ofi pea na'e lea 'a e Sekelitali M l l ko eni 'a e *UN*, t pile'i 'a e, 'a *West Papua* ke hoko ko e *issue* ke fai hano talanoa'i 'i he fo'i *Forum* ko ia 'a e *UN*.

Ko ia ko u kole atu Hou'eiki mou fakam l he'etau 'o fai ha ng ue 'oku lelei.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i kole fakama'ala'ala mu'a ki he 'Eiki Pal mia 'oku ki'i nenefu.

Sea K miti Kakato: Pal mia 'oku ke tali eni ?

Lord Fusitu'a: Laum lie lelei p mu'a Pal mia. Ko e 'uhinga 'a e kole fakama'ala'ala ko e fie ma'u ke 'i ai ha *consistency* p ko ha me'a 'oku tu'upau 'i he'etau *policy* ki muli. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'atau f ng ue'aki mo *Indonesia* 'a ia 'oku ou tui kapau 'e me'a 'a e tangata'eiki Pal mia fekau'aki mo *West Papua* neongo 'oku mo'oni 'a e 'Eiki N pele kuo nau, na'a nau loto mamahi pea nau ha'u ki he *media* fakaem mani lahi 'o tala honau loto mamahi.

'Oku 'i ai 'a e fonua ko 'Aositel lia 'oku tau fu'u falala tautolu ki ai fakapa'anga ka 'oku lau miliona 'a e 'iloa pau 'a 'enau fai 'a e *colonization* ko eni 'oku 'ikai ke sai'ia ai 'a e Pal mia mo e lau miliona 'a e kau 'Apo na'a nau tamate'i. Ko e h e 'uhinga 'oku 'ikai ke lea ai 'a e Pal mia ki he ngaahi ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ki'i fakatonutonu ange...

Lord Fusitu'a: Ko u kole p ke ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni.

Lord Fusitu'a: K taki m l 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: ... talanoa *colonization* heni Sea ko e talanoa eni ki he *human rights*. Kapau 'oku tau sio atu 'oku fakamamahi'i 'a e kakai ko e 'uhinga ia na'e me'a ai 'a e Pal mia.

Lord Fusitu'a: K taki Sea ko e fakatonutonu atu.

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ki he *colonization* ko e *sovereignty issue* eni.

Lord Fusitu’a: Na’e me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Pal mia ‘anenai ‘a e *colonization*.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Ko e fakatonutonu ia ke ke ...

Sea K miti Kakato: Ko u tali ia ‘Eiki N pele.

‘Eiki Tokoni Pal mia: ... ke ke ... ‘Eiki N pele kae me’a mai ‘a e Sea p ‘oku mo’oni ‘a e fakatonutonu ...

Sea K miti Kakato: Ko u tali ia.

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu ...

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Oleva ke tali ke ‘uluaki ...

Lord Fusitu’a: Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Pal mia ki he *colonization* na’a tau fanongo ...

Sea K miti Kakato: Mou ki’i me’a hifo ki lalo tau fakamokomoko.

Lord Fusitu’a: M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai mu’a ‘a ‘Eua ia ‘oku ...

Lord Tu’ilakepa: Ki’i fakamolemole Sea. ‘Oku ou kole atu au ki he kau M mipa ka fai leva ha fakatonutonu ha tama ‘e he taha pea ‘oku tonu ke fai he Feitu’u na ‘a e aofangatuku ‘osi ko ia, lolotonga ‘a e fakatonutonu kuo to e tu’u ‘o fakatonutonu ‘a e fakatonutonu na’e fakahoko atu. Ko e ‘ai ke mau he kuo ta’eoli ‘a e f me’a’aki he Fale ni ‘Eiki Sea. Kau ia he me’a ‘oku ou fa’a sai’ia he tu’u ki ‘olunga ‘o malanga ka ‘oku ou, ‘ikai ke to e fu’u oli he ‘oku ‘ikai ke lava he ‘e Feitu’u na ‘o pule’i lelei ‘a e M mipa.

Sea K miti Kakato: M l ‘Eiki N pele fika ua ‘o Vava’u.

M teni Tapueluelu: Ki’i fakahoha’a ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eua.

Taukave ‘oku maumau’i e Lao ke fakatupu ‘e Tonga ha v kovi mo ha fonua kehe

Lord Nuku: Sea na’e ‘uhinga ‘eku ‘ohake ‘a e kupu ko eni ‘Eiki Sea he ‘oku ‘i ai ‘a e kongā ko eni he ‘oku ‘i ai hono u sia mafatukituki ‘o’ona ki he fonua Sea.

<002>

Taimi: 1450-1500

Lord Nuku: Ko hono mafatukitukí Sea, ‘a ia ‘oku h ko he Kupu 75. Maumau‘i e ngaahi lao p ko e Tu‘utu‘uni ‘a e Fale Aleá mo ha me‘a ‘e ngalingali fakatupu ai ha faingata‘a‘ia fakavaha‘a fonua mo ha fonua kehe. Ko e hia ia ‘Eiki Sea. Kapau ‘oku ne peh ‘e ia ko ‘ene me‘á ka kuo fakamo‘oni‘i ‘oku ‘i ai e v ‘o Tongá ni mo ‘Initon sia he me‘a ko eni na‘e fai ko ‘e he Pal miá. Ko e ‘uhingá ia hono mafatukitukí he ‘oku tohi he‘etau laó, ‘oku ‘ikai ko ha *opinion* pea ‘oku ‘ikai ko ha faka‘uhinga ka kuo ‘osi fakamo‘oni‘i na‘e loto mamahi ‘a ‘Initon sia pea nau talamai ‘e ‘Initon sia ki he fonua ‘e 5 ko eni e Pasifikí, mou manatu‘i ko ‘Initon siá ‘oku toko 200 tupu miliona. Ko e h ia? Ko e fakamanamana ia, ki he fanga ki‘i fonua ko eni e Pasifikí, ‘e t naki fakataha‘í ‘e ‘ikai t naki fakataha‘í ‘e ‘ikai a‘u ia ‘o 3 miliona. Ka ko e ‘uhinga ia e fakahoha‘á ‘Eiki Sea, ke fakafuofua, he ‘oku tohi he‘etau laó ‘a e me‘a ko ení. Ko e h e me‘a ‘e fai? Te tau vete heni p ko ‘etau ‘ave ki he Fakamaau‘angá? He ‘oku ai e ngaahi fakamo‘oni ia ki heni Sea. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakahoha‘a atu ‘a‘akú ia Sea

M teni Tapueluelu: Fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni ‘a Tongatapu 4.

‘Eiki Pal mia: ...(kovi e ongo)...

M teni Tapueluelu: Ko e ki‘i fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato: Pal mia ko e fakatonutonu eni ‘a Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Tapu ki he Feitu‘u na ‘Eiki Sea, pea peh ki he Hou‘eiki M mipa ho K miti Kakató. Pau p ke natula peh ho K miti Kakató ka ko e fakatonutonú ‘Eiki Sea, ‘oku peh , p ‘e ‘ai heni p ‘e ‘ave ki he Fakamaau‘angá? Sea ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ‘ave ki he Fakamaau‘angá. Ko e Kupu 75 ko Konisit tone ‘oku h ai ko , ka u lau atu p , ‘e ngofua ki he kau Fakafofonga e Fale Aleá ke faka‘ilo (*impeach*) ha taha ‘o e Fakataha Tokoní, Minisit , K vana p Fakamaau Lahi koe‘uhí ko e taha ‘o e ngaahi hia ko ení, maumau‘i ‘o e ngaahi lao p tu‘utu‘uni ‘a e Fale Aleá, pe ‘oku pule‘i hala p ta‘efe‘unga p maumau‘i p k k ‘i ‘o ha koloa ‘a e Pule‘anga p fai ha ngaahi me‘a ‘a ia ‘e ngalingali fakatupu ha faingata‘a ‘i he vaha‘a ‘o e fonua ni mo ha fonua kehe. ‘Oku ‘ikai ke ‘ave ia ki he Fakamaau‘angá ‘Eiki Sea, ko e *impeach* ‘oku fai he Fale Aleá. Pea ko e faka‘osí p ‘Eiki Sea e fakatonutonú ko e me‘a ia e v e fonua mo e fonua ko e me‘a anga maheni ia e fakah ‘ene tui. ‘Oku ai e tokotaha ia mei Fisi na‘e hola taki‘i mai ki heni ‘o nofo heni. ‘Ikai ke kovi ai ‘etau v ‘atautolu mo Fisi ka ko e tokotaha ia ko iá ‘oku hiki ia he *extradition list* ‘a Fisí. ‘Oku ai e v ia ‘a Fisi mo Nu‘usila, na‘e tuli ‘e Fisi ia ‘a e ‘Amipasitua Nu‘usila ko ki Fisí.

Lord Nuku: Sea ko e ‘isi kehe ia.

M teni Tapueluelu: V ‘o ‘Amelika mo Filipaine. Ka ‘oku nau kei ng ue lelei p kinaua. Ko e me‘a anga maheni ia Sea.

Lord Nuku: Sea ko e h e fakatonutonú?

M teni Tapueluelu: 'Ikai ke ai ha fa'ahinga faingata'a ia 'e hoko. Ko e fakatonutonú ko e me'a n molo p ia pea 'oku 'ikai ko e me'a ia ko ení ke 'ave ki he Fakamaau'angá. Ko e me'a ia 'a e Fale Aleá. Kapau ko e peh ke 'omai ha *impeach* 'oku 'at p Sea.

Lord Nuku: Sea, ko e Fale ko ení, ko e Fakamaau'anga Sea. Ko 'ene 'uhinga p ko e taimi ia 'oku fai ai e faka'iló 'oku h mai p ko e *impeach* 'oku h mai e Fakamaau'angá ki hení, hoko leva e Fale Aleá ko e Fakamaau'anga. Ko e 'uhinga ia hono fakahoko atú Sea. Pea 'oku 'omai 'a e kupu ko ení, ko e Fakamaau'angá 'e fai 'i Fale ni. 'Ikai ko e 'uhingá ke fai ki Fale Hopo, ka ko e 'uhinga ia 'eku fakahoko atú Sea, ko hono mafatukitukí ia. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokangá.

'Eiki Pal mia: ...(kovi e ongo)...

Sea K miti Kakato: 'Io. Me'a mai.

'Eiki Pal mia: Ka u to e fakamanatu atu e me'a ko eni na'e lave ki ai e Fakafofongá. 'Oku tau tauhi 'i Tongá ni 'a e tokotaha maumau lao. Ko e tokotaha ko ení, na'e hola mei honau fonuá ko e maumau lao.

Lord Nuku: 'Eiki Sea,

'Eiki Pal mia: Ko e h ?

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atú, 'Eiki Sea, ko e tokotaha ko ení 'oku 'ikai ke 'i Fale ni ia ke ne tali mu'a e tukuaki'i ko ení. Ko 'eku tukuaki'i 'a'akú, ko e M mipa 'oku 'i Fale Alea ni.

'Eiki Pal mia: Sea, te tau loloto 'etau 'alu he me'a ko ení. Ka te u to e 'oatu e fo'i fakat t 'e taha. 'I he *Sydney Herald* 'o e ta'u ... 'oku 'asi ai e tokotaha 'i Fale ni mo hono fu'u t . Ko e tokotaha ko iá ...

Lord Nuku: Na'e 'ikai ha'aku lave 'aku 'Eiki Sea ki ai.

'Eiki Pal mia: Na'a ne fetuku e *drugs*

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki Pal miá

'Eiki Pal mia: 'Oku 'ikai ke maumau ai e ....(kovi e ongo)...

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia ki'i me'a hifo p ki lalo 'Eiki Pal mia.

‘Eiki Pal mia: ‘Ikai ko ‘eku fehu‘i atú, ‘oku maumau hotau v ‘a e ‘asi e fu‘u t ‘a e fu‘u tokotaha heni

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Pal mia,

‘Eiki Pal mia: Ko e me‘a ia ‘oku ui ko e maumaú.

Sea K miti Kakato: Kuo u kole atu ke ke fakamokomoko pea ke me‘a mai kae faka‘osi mai ‘a e N pele ‘Eua ka tau

‘Eiki Pal mia: Faka‘osi mai kae fai mo tau hiki.

Sea K miti Kakato: Faka‘osi mai.

‘Eiki Pal mia: Kuo u kole ki he N pele ko ení,

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Pal mia kuo fe‘unga. Me‘a mai N pele ‘Eua.

Lord Nuku: Tau hiki mei ai he kuo fai e tuput maki.

‘Eiki Pal mia: ...(kovi e ongo)...

Lord Nuku: Te u ala pe au ki ai he ko e me‘a ko ení ‘oku ‘i Fale, t pilé.

‘Eiki Pal mia: ...(kovi e ongo)...

Lord Nuku: Tohi ko na‘a ke ‘omaí ko ia ‘oku fai ai ‘a e

Sea K miti Kakato: Mo me‘a ki lalo. Mo me‘a ki lalo. Me‘a mai koe Minisit Toutai mo e Ngoué.

Kei hoko atu pe fengaue‘aki mo ‘Initonisia & nau fie tokoni mai ki Tonga ni

‘Eiki Minisit Toutai & Ngoue: M l ‘aupito Sea. Kuo u kole p ke u ki‘i tokoni atu p . Ko e taimi ko eni na‘e me‘a atu ai ‘a e Pal miá ‘o fakataha ‘i Pilit niá, na‘a ku lava atu mo au ki he fakataha ‘i ‘Initon sia. Pea na‘e ai p ‘eku ki‘i hoha‘a ko ‘eku fanongo foki he ngaahi me‘a na‘e tukuange mai he mitiá. Ka na‘e tu‘uta atu e motu‘a ni na‘e ‘ikai ha palopalema ia he fonua ko ení, ‘i he‘eku ‘i aí. Pea na‘a nau mea‘i p ko e Minisit eni mei Tongá ni, ka na‘e ‘ikai ke ai ha palopalema, na‘a nau tauhi lelei ‘aupito au ‘a e motu‘a ni. Fakataha ko iá ‘o a‘u ki he foki mai. Pea ‘ikai ngata aí, pea toutou hoko atu p ‘a e ‘alu ‘a e kau ‘Ofisa Ma‘olunga ‘a e Potung ue ‘a e motu‘a ni ki he ngaahi polokalama ako ‘oku fai ‘i ‘Initon sia mo e ngaahi fakataha pea ‘oku kei hoko atu p . Pea ‘oku ‘ikai ai ha palopalema pea ‘oku nau fie tokoni mai ki Tongá ni. M l ‘aupito.

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Minisit Ngoué. Hou'eiki tau ki'i 'initavolo ai ka mou toki me'a mai.

(Na'e ki'i *break* heni 'a e Fale)

<003>

Taimi: 1515-1530

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal mia, tapu ki he Tokoni Pal mia, Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, fakatapu mavahe ki he kau Hou'eiki N pele 'o 'Ene 'Afio peh foki kau Fakafofonga e Kakai, m l ho'omou fakalaum lie lelei 'e Hou'eiki tau ma'u e efiafi faka'ofa'ofa ko eni, kau 'oange mu'a 'a e faingam lie ko eni ki he N pele Fika 2 'o Vava'u, ke ne fakam 'opo'opo mai ka tau p loti.

Lord Tu'ilakepa: M l Sea e ma'u faingam lie, mahalo na'a tau tuku 'anenai kuo fu'u m fana 'a e 'Eiki Pal mia ia 'Eiki Sea, me'a atu 'a e Fakafofonga 'Eua ia 'Eiki N pele ia he me'a kehe, kuo me'a mai ia he vaka kehe, pea 'oku ou faka'amu p 'Eiki Pal mia ke tuku atu 'a e ngaahi mahafu 'oku ke me'a mai'aki he koe'uh ko e ngaahi mahafu ko ia kuo 'osi, tuku kehe k 'oku 'i ai ha palani ng ue e Feitu'u na ki he kaha'u pea 'oku 'ikai ha taha ia te ne ta'ofi 'a e Feitu'u na ki he ngaahi palani ng ue ko ia, k 'e nofo 'Eiki Sea 'a e ngaahi fakakaukau ko ia he kakai 'o e fonua ni 'Eiki Sea, k 'oku 'osi mea'i lelei he kakai 'o e fonua ni 'Eiki Sea 'a e tu'unga na'e a'u ki ai 'a e me'a ko 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal mia.

'Eiki Sea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he 'Eiki Pal mia he me'a ko 'oku ne me'a'aki 'oku 'ikai ke fu'u lelei ia he fanongó, pea 'e fakahela 'ene toutou 'ohake he Fale ni, ko e Fale ni foki 'oku ke mea'i 'oku tau'at ina p ha taha ia ke ne me'a'aki ha me'a 'o fekau'aki pea mo e Fale ni he 'ikai mo'ua ia 'Eiki Sea, ko tu'a ko e 'aho p ho'o me'a'aki 'Eiki Sea ko e t tikite'i ia ko 'o 'ave ki Fale Hopó pea 'oku 'i ai hono lao ki ai, pea kapau 'Eiki Pal mia 'o hang ko ho'o me'a na'a ku fakavikivikia e Feitu'u na ho'o feinga ke tauhi e laó, pea ke tauhi e laó, kae 'oua 'e hang 'oku tuput maki e Feitu'u na ia he me'a kehe.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki N pele, tau foki mai p 'oku laum lie lelei p 'a e Feitu'u na

Lord Tu'ilakepa: 'Io Sea 'oku ou talanoa p au he l pootí 'a e me'a ko eni ko e lao, 'ikai ke 'i ai ha'aku fakafo'i tuitui 'a'aku ki he 'Eiki Pal mia.

'Eiki Sea 'oku ou fakam l 'e taha ki he 'Eiki Pal miá neongo 'oku 'ikai ke ne tuhu'i hangatonu mai, k 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi 'aho mo e taimi ngata p 'i ' okosi folau 'e ua 'i ' okosi 'oku 'ikai ke lava 'o fakamatala'i 'Eiki Sea ko 'eku fakam 'opo'opo 'a e ' folau na'e fai he 'Eiki Pal miá T sema na'e 'ikai ke fai ha folau, fo'i folau 'e 64 'Eiki Sea, pea ko hono 'ai ia 'i he peesi 16 'Eiki Sea, fakamolemole ko e 'aho 'e 64 'Eiki Sea 'a e l l a 'a e ngaahi folau 'oku fai takitaha 'Eiki Sea, 'a ia ko e toki ngata p 'i T sema na'e 'ikai ke ke fai ha folau ai 'Eiki Sea, k 'oku kau foki ia he me'a na'e fiema'u ke 'ata ki tu'a pea ke fakasi'isi'i 'a e me'a ko e folau

tautautefito ki he potung ue, 'i he ngaahi potung ue, pea na'e kamata'aki 'Eiki Sea na'e 'ikai ke fa'a ng ue'aki 'a e ' me'alelé, k ko u toki fakatokanga'i, t ko e ng ue faka-pule'anga kuo pau ke ng ue'aki e me'alele ko e fiema'u e ngaahi ng ue 'a e fonua' 'Eiki Sea.

Tokanga ki he fakapa'anga 'o e Paaka Popua

K 'oku ou fakam l koe'uh 'Eiki Sea kuo 'osi fakamatala'i mai p 'a e 'aho mo e taimi ngaahi folau na'e fai ko u fakam l atu 'Eiki Pal mia ki ai, 'Eiki Pal mia ko e taha e me'a 'oku ou fakam l atu pea ko e fakamo'oni m lohi taha ia 'oku ke 'omai ki he Fale ni, 'asi p 'i he l pooti t ko e Pa'ake Va'epopua 'oku 'i ai 'a e fakamole 'a e Pule'anga 'a e fonua ki ai 'Eiki Sea, koe'uh ko e tu'o fiha hono 'ohake he Fale ni mo fakahoko atu ki he Feitu'u na pea ke me'a mai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'a e Pule'anga p ko e Pule'anga ko eni he lolotonga ki he fakamole ko ia, 'Eiki Sea 'oku ou fiefia au he sio ki he fa'ahinga ng ue 'oku fai he pa'ake ko 'eni koe'uh 'oku 'i ai 'a e liliu, fulihi 'a e feitu'u ko eni faka'ofa'ofa, ko e si'i tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e kakaí, faka'ofa ange ia k ko e faka'ofa ange fau, kapau na'e fai hano vakai'i ke to e fakalelei'i e ' nofo ko ia ke h h a lelei pea mo e tu'u 'a e paaka ko eni 'oku ou tui te tau tau fiefia ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku mahino ki he motu'a ni pea 'oku 'ikai p ke fakamatala'i mai he fakamatala ko eni 'i he *annual report* 'o hang ko e me'a 'oku me'a'aki he Tokoni Pal mia 'oku toki 'omai 'a e ngaahi fakamatala 'a e *annual report* k 'oku 'ikai ke fakaikiiki eni, p 'oku fou 'a e silini ko eni 'o ngaahi 'a e paaka ko eni mei f 'ia, k 'oku ou lave'i 'Eiki Sea 'a e feitu'u 'oku fou mei ai 'a e pa'angá, ko e ' pa'anga ko eni 'oku to'o mei he poate 'Eiki Sea, ko e poate 'a e h ? Poate ia 'a e Pule'anga ko e Pule'anga 'a e h , Pule'anga ia 'a e kakai 'o e fonua ni 'Eiki Sea, ko e tukuhau 'a e h ? Tukuhau 'a e kakai e fonua ni 'Eiki Sea, pea 'oku tukuhau kotoa, k toa 'a e fonua ni, pea ko e kakai k toa a'u ki he Tu'i tapu ange mo ia, 'o a'u ki ha taha p , kau faifekau ko e kakaí ia, 'oku tau tukuhau kotoa koe'uh ko e pa'ake ko eni 'oku langa ko eni ko Popua.

Ko e Lao ko 'i he Ngaahi Poate kuo 'osi mahino mo fakapapau'i ko e *dividend* ko 'oku to'o mai ko e p seti 'e 50 'i ai 'a e poate 'e taha 'oku 'osi mahino ia na'e kole 'e he Pule'anga ki ai ke 'ai e p seti ke 75, pea ko e 75 ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu p , tokoni atu p ki he Hou'eiki fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni N pele

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Ko e ki'i fakatonutonu atu p Sea ki he *dividend* ko e kupu 21 ko Lao ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'asi p ai, "1) 'Oku fiema'u ke totongi *dividend* 'a e pisinisi kotoa p , poate kotoa p .

Ko hono ua ko hono talanoa'i ko 'o e *dividend* pau ke *agree* ki ai 'a e *shareholder*, Minisit ko e tokotaha ia 'oku ha'ana e pisinisi fakafofonga e Pule'anga fakataha pea mo e poate, pea 'oku kau heni hono talanoa'i, ko hono talanoa'i 'a e ' me'a ko ia 'o sio ki he s niti 'oku tonu ke tuku he poaté ke hoko atu pea mo e ngaahi palani fakalakalaka, mo e palani fakapisinisi ki he ta'u hokó, pea mo e ngaahi ta'u hoko mai ai, pea mo e s niti ke tokoni mai ki he Pule'angá, hang ko e me'a ko 'oku mou mea'i ke tokoni ki he'etau Patiseti 'atautolu, k ko e t kunga ia ko 'oku 'i ai 'a e,

‘oku ‘ikai ke fakapapau’i ai ‘a e ‘ p seti ia toki fai’aki p ‘a e felotolelei’aki ‘a e poaté pea mo e Pule’anga m l ‘aupito.

Sea K miti Kakato: Tali ia

Lord Tu’ilakepa: Kai kehe Sea ‘oku ‘oatu p ‘a e ngaahi fakamatala pea ko eni ‘oku me’a’aki he kau Minisit ko e fakapapau’i mai ‘Eiki Sea, k ‘oku mahu’inga p ke mea’i ‘e he kau M mipa ‘a e me’a ko eni ‘oku a’u ki ai ‘Eiki Sea, ‘i he’eku tui ta’etoeveiveiua ‘Eiki Pal mia, t ko e ‘uhinga ia ‘oku langa ai ‘a e paaka ko ení, ‘oku langa mei he pa’anga ‘o e fonua ni ‘Eiki Sea, k koe’uh ‘oku toutou ‘ohake ma’u p hono fakahoko mai he Pal mia ‘ikai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e Pule’anga ko eni ki ai, ko hono fakapapau’i mo’oni eni hono tohi ‘Eiki Sea, pea ke mea’i p ‘Eiki Sea ki he peesi 22.

‘Eiki Pal mia: Lava p ke u ki’i tokoni atu p

Sea K miti Kakato: Tokoni eni N pele

Fakama’ala’ala Pule’anga fekau’aki mo e Paaka ‘i Popua

‘Eiki Pal mia: ‘Oku ‘i ai p ‘a e mo’oni ‘a e ‘Eiki N pele, ko ‘eku fa’a lave ko ki ai, ‘oku ‘ikai ko ha *project* eni ia ‘a e Pule’anga ‘oku ‘asi ‘i he ‘Esitimeti, ‘oku ‘ikai ke ‘asi he ‘Esitimeti ia ha paaka p ko ha fa’ahinga fakamole, kai kehe ko e paaka ko eni ko e fakakaukau p ia ‘i tu’a, na’e kamata p ia ‘i tu’a, he na’e kamata’aki p na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘a e poate na’e kamata’aki. Na’e kamata’aki p ‘a e fo’i sino’i pa’anga p ia na’e fokotu’u p he motu’a ko eni ‘o kamata’aki e ng ué, ko e tokoni ko eni ‘a e *Port Authority* ‘oku ou fakam l p ki ai, ‘oku ou ‘osi fai ki ai ‘a e fakam l pea ‘oku tonu p ia ko e poate ‘a e Pule’angá, k koe’uh ko ‘enau tokoni nau fie tokoni p ‘anautolu ‘enau sio ki ha fa’ahinga ng ue ‘i he anga ko ‘o ‘enau fakakaukau ‘e tokoni ki he fonua ni.

Ko e Poate ‘Uhila me’a tatau p , mai p nautolu ‘o sio ki he ‘asi faka’ofa’ofa ‘a e paaka mo ‘enau ‘ilo’i pau ko e paaka ko iá ‘e ‘aonga ki he fonau tautautefito ki he ngaahi m tu’a mo e f nau te nau ki ai ‘o ma’u ‘a e m l l pea lava ke fokotu’u ki ai ‘a e ngaahi me’ava’inga pea mo e kaha’u p ia, kai kehe ko ‘eku tali ia ki he me’a ko ia, ‘oku ‘i ai p mo e *donation* p ia mei tu’a ‘a e kakai p ia ‘oku nau mai ‘o sio ki he ng ue pea nau loto p nautolu, pea ‘oatu ‘a e fakat t ko eni, na’e me’a mai kiate au ‘a e ‘Amipasitua Siaina ‘ikai ke fai ha kole ia, ko e me’a ange p ‘a’ana ‘o sio ki he ng ué pea ne ‘eke mai kiate au pea u fakamatala ange, pea u fakamatala, pea ne ‘omai leva ‘a e pa’anga ‘e 3 mano 5 afe, ko e fu’u fo’i *donation* p ia, ‘aki p ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘uhinga m lie kiate kinautolu ‘a e ng ue ko eni ‘oku faí. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi tokoni kehekehe p ‘i tu’a, ‘oku ‘i ai mo ‘etau ki’i ‘ ‘oku ‘ai ai, ‘ ia ko ia ‘oku langa p he kau p pulá pea ‘oku ‘at p he lao ke faka’at kau p pula ke nau ng ue, kapau ko ha ng ue faka-*community*, pea ko e ‘uhinga ia ko ‘oku si’i ha’u ‘a e m tu’a ko eni ‘o tokoni ‘o nau langa e fu’u ‘ faka’ofa’ofa, kai kehe ko hono fakanounou ‘oku mo’oni ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga ‘o fakafou ‘i he ngaahi poaté, k ko e konga lahi ‘o e ng ue ko eni ko e meimei ko e *volunteer* p ‘a e kakai ‘oku nau mahu’inga’ia he paaka ko eni, pea ‘oku fie ‘oatu p ‘e au ‘a e kole kiate kimoutolu ke mou pou pou ki hono langa ‘a e paaka ko eni, hoko ‘a e paaka ko eni ko ha feitu’u ke fai ki ai ‘a e m l l pea ‘oku ou tui ‘i he kaha’u ‘e hoko ‘a e paaka ko eni fakataha mo e mala’e t pulu ko ha feitu’u ia, feitu’u ia ke ne teu’i

‘a Tonga ni ke faka’ofu’ofu pea ‘ikai ke ngata ai k ‘e hoko ia ko ha m tanga ki he kau folau ‘eve’evá.

Ko e me’a ko ‘oku fekau’aki pea mo P tangata, me’apango p na’e fakakaukau’i ‘a e paaka na’e ‘ikai ha’ane fu’u fekau’aki ‘ana ia mo P tangata, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga fakakaukau ia ‘e uesia ‘a e paaka koe’uh ko ‘ena tu’u kaung ‘api mo P tangatá na’e ‘osi ange ‘a e langa ko ‘a e paaka ‘ave ki ai ‘a e ‘uhila mo e ngaahi me’a peh pea hang ko ‘oku ‘asi mai ‘oku ngali tuenoa mo faka’ofu ‘a e si’i k inga P tangata, k ‘oku ou ‘oatu ‘a e me’a ko eni, ko e k inga eni te nau ma’u ‘a e melie mo e momona hono ‘ohake hono langa ‘o e feitu’u ko eni, pea ‘oku ou tui p ‘e lava ke mou fakamo’oni’i hang ko moutolu te mou mo’ui fuoloa ‘e ‘i ai ‘a e ‘aho ko e kakai eni ‘e to’o mei ai ‘a e kakai te nau ng ue ‘i he paaka ng ue he t pulu, mo e ngaahi langa kehe, ‘e ‘i ai mo e ngaahi langa kehe, ‘oku ‘i ai ‘a e kau *investors*, nau ‘osi mateuteu ke nau langa ‘a e feitu’u ko eni, pea ‘oku ou tui ko P tangata pea mo Popua ko kinautolu te nau ma’u ‘a e mon ‘ia ko ia, ko e kau Popua ko eni ‘oku nofo ko eni ‘o hanga ki he ki’i motu, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e mala’e t pulu ki ai ‘oku ‘at ‘aupito, k ko kinautolu ia ‘oku nau ma’u ‘a e mon ‘ia, ko e *value* ko ‘enau ngaahi nofo’anga ‘osi ‘alu ia ki ‘olunga he taimi ni, te nau nofo p ‘o sio ki he paaka ‘ave ‘enau f nau ‘o teketeke saliate holo ai mo fai ‘a e ‘ me’a peh , pea ‘ikai ke ngata ai ‘osi ‘i ai ‘a e hala ‘oku ‘osi lele ki ai, ko e k toa ‘a e ngaahi ‘api ‘oku tu’u he kauhala ko ia ‘oku nau fiefia lahi lava e ng ue ko ia.

Ko ia ‘oku ou ‘oatu ‘a e ki’i fakamatala ko eni mo ‘eku kole kiate kimoutolu Hou’eiki ke mou poupu ki he ng ue ko eni, pea ‘oku ou ‘osi kole fakamolemole ki he k inga ko eni ‘i P tangatá ‘ikai ke ‘uhinga, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga peh ko ho’omou li’ekina koe’uh ko e tu’u ‘a e paaká, ‘ikai na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakakaukau peh ia, mahalo na’e toki ha’u ‘a e fo’i fakakaukau ko ia hili ‘a e tu’u ‘a e paaká pea mo e maama mo e ngaahi me’a peh , pea ‘oku fai p ‘a e ng ue mo e Fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i feitu’u ke fakalelei’i kae taki ‘a e ‘uhila ki ai, na’e ‘i ai ‘a e lau ki he ki’i fanga pulu ‘oku tu’u ai, pea te u ‘oatu p ‘a e tali ko eni he ko e’ uhinga ‘oku ‘osi ‘ohake, ko ‘olunga, ko hono tauhi ko ‘o ‘olunga ko e fakamole lahi faka’uli’ulia hono kosi, pea na’e tu’o ua ‘emau kosi ‘a e saafa pea na’e ‘i ai ‘a e fakakaukau ke ‘omai ha sipi p ko ha pulu, pea ko e palopalema ko ‘a e fanga sipi, ko e ‘uhinga ko e fanga kul , ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i ...

<007>

Taimi: 1530-1540

‘Eiki Palemia : ... fanga pulu ‘a e motu’a ni, pea na’e ‘omai ia ‘o ‘ave. Ko hono lelei ‘oku pehe ni. Ha’u e pulú, ‘o kai e saafá, pea u toki kai ‘e au e pulú. Ma’ala’ala pea ‘ikai ke u to e kai e saafá, taha te u lave ‘o kai e saafá, ka te u kai ‘e au e pulu ko ‘oku ne kai e saafá. ‘A ia ko e anga ia ‘eku ki’i fakamatala ki he me’a ko iá. Mole-ke-mama’o ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga ‘uhinga. Ko ‘ene tau mai p e motu’a ko e foha ‘o’oku mei Fisi, ko ‘ene ha’u ia ‘o to’o e fanga pulú ‘o ‘ave ki ha feitu’u, ka mau hanga ‘emautolu ‘o to’o e saafa kae fakamusie. Pea ko e ki’i fakamatala ia ‘oku fekau’aki mo e me’a ko iá. Pea ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ke tau tali eni. M 1 .

Sea K miti Kakato : Ko e fokotu’u e.

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Sea, 'oku ou fakam l atu p au ki he 'Eiki Pal mia. Ko 'eku toki lave'i eni ko e fanga pulú, ko e fanga pulu 'a e Feitu'u na. 'Oku ou fa'a ngoue foki ki Sia'atoutai. Ko 'eku lave'i ko e fanga pulu ko 'a e 'Eiki Pal mia, 'ikai ke u 'amanaki 'oku a'u ki ha tu'unga faka'ofa'ofa peh he taimi ni. 'Ohovale p kuo hola ange e fanga pulu 'a e 'Eiki Pal mia, pea ko e fiu foki e kau tama homau me'a hono 'ai. Kuo u laka mai ki he ki'i tama e taha, 'o ma'u ai e maea, 'o feinga'i ke 'alu ke h ki he ' . Ko 'ene lave p ko 'a e maea he ki'i pulu 'e tahá, ko 'ene tangutú ia. Ko 'ene tangutu p ko iá, ko e tangutu kotoa ia 'a e fanga pulú, 'Eiki Sea, 'i he tu'unga vaivaia faka'ofa 'aupito 'aupito. Ko 'eku sio ko ki he fanga pulu ko , faka'ofa'ofa. Pea 'oku ou fakam l atu, 'Eiki Pal mia, tonu ia, 'oku mahu'inga 'a e fakakaukau'i e ngaahi me'a ko ki he leleí, pea 'oku tau pou pou ki ai. Ko e Fale ni 'oku nau pou pou. Ko e me'a p na'e fai ai e fehu'ia ia, pe ko e pa'anga mei f 'oku lava 'o ngaahi'aki e paaka? Ka kia mautolu, mau pou pou atu, he koe'uhí, he 'oku fai p e ng ue ia, ta ko 'oku 'i ai e pa'anga 'oku 'omai mei he Poaté, ' Poate. 'U Poate ia, mahalo 'e 4 pe 5, 'oku 'omai ki heni. Pea, 'oku to e 'i ai mo e tokoni 'a Siaina ko e 3 mano. Pea ka 'omi e tokoní, ko e me'a eni 'oku mau tokanga lahi taha ki aí. Pea 'oku ou tui, kapau 'e'i ai, ko e loto e ni'ihi toko lahi e kau Fakafofonga, p kimoutolu, Kau Fakafofonga 'oku mou pou pou ki he ng ue langa fakalalakaka. 'Oku fu'u fiema'u ke fai e me'a ko e vahevahe tatau, mo e vahevahe taau.

Ko e me'a ko 'a e Fakafofonga Fika 4, toki fakamaahuahu, he 'oku langa 'ene ng ue 'a'ana hono Fika 4. F f a Kolomotu'a, 'Eiki Pal mia? 'A e fu'u toa 'i Sopa, na'e hae e fale 'o 'ave ma'a Niua Tonga p e taha 'a e senit ko ia, foaki kotoa ma'a Niua he pangik . F f e fu'u 'elia ko ia? F f 'a Niua?

Fe'ao Vakati : Sea, fakatonutonu atu. Sea ko e fakatonutonú, na'e te'eki ai ke 'ave e fale ia ko ení ki Niua, Sea. M l Sea.

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Sea, ko 'eku ma'u ia 'a'akú, ko e fale ko iá na'e *tender* na'e tola 'e 1, pea na'e fai e foaki ki Tokelaumama'o. Kae mahalo na'e 'i ai p e toko taha ia. Hang p ko e fo'i uta 'e taha 'a Tangip . Ko e 'ave e me'a ki Niuafo'ou, fakahifo ia 'i Ha'apai. Pea nau toki fakafekiki ai he fu'u utá pe na'e fou kif . Mahalo na'a ko e falé ia na'a 'oku peh p holo ia 'i Tonga ni, 'a e falé. Ko e me'a ko 'oku tau fakatokanga'i. Pou pou atu, 'Eiki Pal mia, kae f f e ' vahe kotoa? F f e Fakafofonga mei Vava'u? Fele 'a e ngaahi feitu'u ai ke 'ai hamau

'Eiki Pal mia : Sea, ki'i tokoni ange

Sea K miti Kakato : Te ke tali e tokoni ko ení, Hou'eiki N pele.

'Eiki Pal mia : Ko 'eku ha'u 'aku ia mei Kolomotu'a l ua. Pea 'oku mo'oni e Fakafofongá, hange ko 'oku ngali tuenoa 'a e. . . Ka 'oku 'i ai 'a e fo'i *fund* kuo 'osi fakah ki he Fale Pa'anga, 'oku ui p ko e *Kolomotu'a Foundation Fund*. Kuo 'osi fakah ki ai 'a e 5,000, ko 'ene 'osi e, ko 'emau hiki ia ki Kolomotu'á. 'I ai e fu'u paaka ia 'e to e langa 'i Kolomotu'a, 'e to e faka'ofa'ofa ange ia. Pea 'oku, 'oua te ke hoha'a ki ai, he 'oku tau maau p tautolu.

Lord Tu'ilakepa : 'Ikai, 'Eiki Sea, 'ai p ke u hoha'a ki ai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i Kolomotu'a he taimi ni. 'Ai ke u hoha'a ki ai he 'oku lolotonga 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i Kolomotu'a he taimi ni.

Sea K miti Kakato : ‘Oleva ke tu’u.

Lord Tu'ilakepa : Ka ‘oku ou fakam l atu, ‘Eiki Pal mia. Taha e me’a oku ou tokanga ki ai. ‘Oku ou sa’ia he fo’i *exercise* ko , h fanga he fakatapú, lea ko ia, pea ‘oku ou sa’ia he founa, ‘ave e fanga pulu ‘o tuku. Ko hono fakapapau’i ia pe ‘oku kona ‘a e fu’u feitu’u ko eni ‘a ‘oku fa’a lahi e lau ki aí. Kapau ‘e kona e pulú, mahino leva ‘oku kona, pea kapau ‘e ‘ikai kona e pulú, ta ‘oku melie p e feitu’u ia, ‘Eiki Sea. Kae mahalo na’a toki kon ha ni’ihi hano fahi e fu’u pulú ‘o nau ‘ilo ai, ta ko kuo konal a e fu’u sino e fu’u pulú, h fanga he fakatapú..

Lord Fusitu’a : Sea k taki ko e fakatonutonu atú, ko e konalia ko e me’a ia ‘e taha, Sea. ‘Oua te ne fa’a ng ue’aki e me’a ko iá.

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko e h ko e me’a? ‘Oku ou ‘ilo’i ‘eau ko e Fakafofonga Niuá ‘oku holi fuhu mai kiate au. Kaikehe, Sea, ‘oku ou fie fakafoki mai ki he pulu, ‘Eiki Sea. Sai hono ki’i ‘ahi’ahi’i. Kapau ‘oku a’u ki ha tu’unga, ‘oku mahino leva. He ‘oku lahi ‘a e fakamatala ‘o peh , ke ‘omai ha fakamatala mei he *environment*, koe’uhí ko e tu’unga ko ‘oku ‘i ai e ki’i paaká, koe’uhí na’e tanu ai ‘a e ngaahi me’a kona. ‘A e asbestos. ‘oku ke mea’i lelei p ‘e he Feitu’u na, pea ‘oku nau peh ‘e ‘osi ha ta’u e 20 pea toki... Ka koe’uhí, kuo fai e ng ue ki ai, pea ‘oku ta’aki takataki e ngaahi ve’e vai ko iá, ‘Eiki Sea. Pea kapau ‘e a’u ki ha tu’unga ‘o to e foki ange e fanga pulu ki homau feitu’ú, ki he ‘ ko eni ‘oku ou lolotonga nofo p ai ‘o siosio ma’u p ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha pulu ai, ‘o mahino p ‘oku kei ma’u he tu’unga, ta ‘oku sai p e feitu’u ia, ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

Lord Tu'ilakepa : ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he ‘Eiki Pal mia, na’a peh ‘oku ou, ‘ikai. ‘Oku ou pou pou p , ka koe’uhí p ko e fou ‘a e pa’angá. Pau p ke tau fehu’ia, he ko e me’a mai ‘a e Fika 16 ia, ‘oku ne fiema’u ha paaka he, a’u ki he Feitu’u na ke ‘i ai ha paaka koe’uhí ke t naki ki ai e ngaahi f milí. Ko e paaka ko , ‘oku ‘ikai ke u tui pe ko f , mahalo ko tahi p , fo’i f soa. Langa e paaká mei h , kae fai e nofó ia mei tahi. ‘A ia ‘oku hang kiate au he’ikai ke fu’u ‘aonga e paaka ‘i he’ene tu’u he taimi ni, ‘aonga p e fu’u maamá ia ki hono hulu e fononga ‘oku faí. Ka ‘oku faka’of’ofa, hono tisaini e ngaahi fu’u maka ko iá, faka’of’ofa ‘aupito. Kapau na’a ko e ‘ai ‘o e me’a, hang ko hono ‘ai ko eni ‘e he Fakafofonga Fika, ‘a eni ko eni Takimamata.

Sea K miti Kakato : ‘Eiki N pele, ke ki’i fakam ’opo’opo mai p .

Lord Tu'ilakepa : ‘A ia, Sea, ko e fakam ’opo’opó, ‘Eiki Sea, ‘oku fai ia ‘e he Feitu’u na. ‘Oku ‘ikai ke u kau au ai. Ko ‘eku malanga, malanga p au he me’a ‘oku ou ngata aí, kae m l ‘eku ma’u faingam lie, ‘Eiki Sea, ka kuo u to e h ‘aku ia ‘i ho’o ng ue. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Hou’eiki, ko e fakam l atu ho’omou ngaahi feme’a’akí. ‘Oku ‘i ai, ‘a e tu’u ko eni ‘a e feitu’u ‘oku ‘i ai ‘etau mala’e t pulu, pea ‘oku pou pou’i ‘e he kakai toko lahi. Ka na’e ‘i ai e lea ia ‘a e taki lotu ‘i he 80 tupú. ‘E hoko e feitu’u ia ko iá, ‘e matala ai e lose. ‘A ia ko e taki fakavahe na’e lea ‘i he’ene... Pea ‘oku peh leva ‘e he k ingá. Na’a ko e lose eni ‘oku ‘uhinga ki ai e Taki M monga. Pea ‘oku ou tui ko e me’a fakafiefia ia.

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko au tama 'oku ou ki'i fua'a 'i he me'a 'oku ke me'a'akí. Tuku e lose ia 'o Popuá, 'i Popua, 'ai 'eta lose mei Vava'ú.

Sea K miti Kakato : Ko e fakam l ki he Hou'eikí. 'Oku 'i ai foki e ki'i paaka 'e taha 'i Ha'apai, pea to e 'i ai p e papiliki ke hoko atu ki ai. Ka ko hono fakak toa, 'oku ou fokotu'u atu, tau p loti. Kalake, me'a mai. Ko kimoutolu 'oku loto ke tali 'a e 4.

Lord Nuku : Ki'i fehu'i p na'a ala tali mai p 'e he 'Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato : Me'a mai.

Tokanga ke folau ta'evisa mai kau Tonga nau 'osi liliu kakai muli

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e kole p ki he 'Eiki Pal miá, koe'uhí ko e me'a eni 'oku fekau'aki mo e ngaahi me'a ko 'oku fekau'aki mo e liliu kakaí. Na'e fa'a fai p e kole ki ai, tautautefito ki hotau kakai Tonga ko mei muli, 'oku nau liliu kakai ko ke nau foki maí. 'Oku nau kei fai p 'a e 'ai visá. Ka na'e hang kiate au, na'e fai foki e kole 'o peh , ke nau ma'u 'a e mon 'ia ke nau foki mai p , 'o 'ikai ke to e fai ha me'a peh . Ka ko 'eku kole p 'aku, 'Eiki Pal mia, koe'uhí he 'oku tu'u mai p 'i he'ene ngaahi kaveinga mo e ngaahi Lao ko eni ko 'oku ne hanga 'o fakahoko maí. Koe'uhí ke to'o 'a e kavenga ko eni mei hotau k inga Tonga ko mei mulí. Visa p a e kau muli ko 'oku mai.

Sea K miti Kakato : 'Eiki Pal mia, ko e fehu'i eni. Tokoni mai e 'Eiki Minisit Lao.

Fokotu'utu'u Pule'anga holoki totongi mei he 800-100

'Eiki Minisit Lao : Ke u tokoni atu. 'E fakah mai 'apongipongi 'a e pepa ki he Kapinetí. Ko e taimi ni, ko e *readmission*, 'oku meimei 800 ia. Ko 'apongipongi kuo loto e Pule'angá ke 'alu hifo p . Ko e 100 eni ia, na'e tukuhifo ki ai, ka 'e fai p 'a e sio ki ai 'apongipongi, pe 'e to e 'alu hifo. Ka 'i he lolotonga ni, 'oku meimei 800, ka ko e fokotu'u mai 'apongipongi. Ka ko e me'a ia 'oku 'i ai he taimi ni.

Sea K miti Kakato : M l .

Lord Nuku : Ko e fehu'i 'e taha ia, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Toe e fo'i fehu'i 'e fiha, 'Eiki N pele?

Lord Nuku : Ko e Lao eni ia mahalo 'e 12, 'a 'oku 'asi mai ko . Ka ko e ngaahi me'a p eni ia 'oku ou tui 'oku fekau'aki mo e kakai Tonga.

Sea K miti Kakato : Me'a mai.

Lord Nuku : Ko e fehu'i 'e tahá ia, kapau ko . Ko e fehu'í foki, ko e taimi ko , 'oku 'ikai ko e totongi 'o e pepá. Ko e totongi 'o e pepá na'e 800, ka te lava 'o to e liliu fakafoki. Ko e me'a leva ...

<006>

Taimi: 1540-1550

Lord Nuku: ...fai ki ai 'a e tokanga ko e taimi ko 'oku ha'u ai, ko e 'ai ko ke sitiseni ua pea 'oku 'ikai ke faka'aonga'i 'a e sitiseni Tonga ia kapau 'oku paasipooti 'Amelika, 'e kei fiema'u p 'ene visa 'a'ana ko e visa, fiema'u 'ene visa 'a'ana ke tu'uta mai, ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga foki ia *visa waiver* 'a e ' fonua ia 'e ni'ihii tau peh 'e tautolu ko Siaina 'oku kau ia he fehu'i ko ki he 'Eiki Pal mia he 'aho ni 'oku lahilahi 'a e fanga ki'i m tu'a 'oku mai p ko f 'a e ngaahi feitu'u ko 'oku ngofua, 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha feitu'u ia tau peh 'e tautolu hang ko e feitu'u 'o Hahake Lotoloto, 'ikai foki ke 'i ai ha'atau 'Amipasitoo 'atautolu ia p ko ha me'a ke fai ha 'ai visa, pea nau folau hangatonu mai p nautolu ki Tonga ni.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ko e ki'i fakatonutonu p Sea ko e me'a eni ia 'e sai kapau 'e ha'u 'a e *Foreign Affair* ke fai ha talanoa ki ai ko ia ai tau foki p mu'a ki 'Ofisi Pal mia m l .

Lord Nuku: 'Ikai ko e 'uhinga 'Eiki Sea koe'uh

Sea K miti Kakato: 'Oku ke tali 'a e fakatonutonu 'Eiki N pele

Lord Nuku: Tali 'e koe hiki hifo leva au ki he *visa waiver*, ko e 'uhinga 'eku fehu'i ko ko 'anenai he kuo lahi 'a e kakai ko Siaina 'a ko na'e 'osi me'a foki 'a e Pal mia nau tu'uta p nautolu ia 'oku 'oange 'enau m hina 'anautolu 'e taha, p 'oku malava ke foaki 'a e me'a ko ia p toki ng ue'i 'a e visa he me'a ko 'oku a'u mai ki Tonga ni.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu p

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Mo'ui: Tapu p mo e Feitu'u na Sea kae 'uma' 'a e Hou'eiki K miti Kakato ko e tu'u ko he taimi ni Sea, neongo 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e fakamalanga 'oku nau mai p 'oku 'oange p 'i mala'e 'enau m hina 'e taha, pea ko e lao lolotonga 'osi e mahina 'e taha, ko e fakal l a ko 'ete visa, pa'anga 'e 69 ki he m hina kapau 'oku to e fakal l a hokohoko, 'oku kei ng ue 'a e Minisit Lao mo e me'a ke fakalelei'i 'a e lao ko ia tautautefito ki ha kau Tonga kuo nau 'osi liliu muli nautolu, te'eki ke nau liliu fakafoki mai ke ma'u 'enau *dual citizenship* ke nau to e paasipooti Tonga, k 'oku nau kei ma'u p 'enautolu 'a e fo'i m hina 'e taha 'oku 'oange 'i mala'e ko e toki taimi ko 'oku toki fakal l a ai 'oku toki hilifaki ai 'a e totongi he totongi ko ia k ko e lao lolotonga ia he taimi ni Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l tali eni

Fehu'ia 'uhinga 'oku tuku ke m hina 'e taha kae toki totongi e visa

Lord Nuku: Sea 'oku ou 'ilo'i p ia 'e au 'Eiki Sea, k ko e fehu'i p he me'a ko 'oku 'omai 'oku *citizen* ua h e me'a 'oku 'osi ai 'a e m hina 'e taha kae to e totongi 'ene visa.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ko e fakatonutonu eni ia Sea ko e fakatonutonu kapau 'oku nau paasipooti ua 'oku 'ikai ke to e fai 'a e 'ai visa te nau ng ue'aki 'enau paasipoti Tonga, ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ko e kau Tonga liliu muli nautolu 'oku te'eki ke nau liliu fakafoki ki he 'enau

paasipooti Tonga, 'a ia 'oku kei 'oange p 'enau visa he nau tu'uta ko he mala'e vakapuna m hina 'e taha pea toki fai leva 'a e me'a he lao ke hokohoko kapau 'oku fakal l a 'enau nofo 'i Tonga ni.

Sea K miti Kakato: Mahino ia ki he motu'a ni

Lord Nuku: Ko e me'a ko na'a ku 'uhinga ki ai Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua 'e ni'ihiki tukukehe 'a Siaina tukukehe mo e kau Tonga ko eni, 'oku nau mai nautolu ki heni 'oku fakafoki p 'i mala'e vakapuna 'ikai ke to e 'i ai ha faingam lie ia ke to e 'ai visa, tau peh 'oku 'i ai hotau k inga 'oku nofo 'i Fisi, k na'e f 'ele'i ia 'i *Initia*.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ko e ki'i fakatonutonu Sea

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu e Tokoni Pal mia, ke tau tuku atu p 'a e ngaahi me'a ia ko ia.

'Eiki Minisit Mo'ui: Ko e ki'i tokoni p Sea tau 'alu atu tautolu ia he l pooti 'a e *Foreign Affair*, k ko e l pooti eni 'a e 'Ofisi Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Kole atu Sea ke foki mai ki he me'a, na'e kole ke fehu'i k ko eni ko e ngaahi fehu'i

Lord Nuku: 1.3 peesi 6 ko e fakalea eni Sea ko e 'uhinga atu p kapau ko e 'uhinga ia e fakatonutonu, ko e fakahokohoko ng ue 'a e 'Ofisi Pal mia 'i he malumalu 'o e ngaahi lao ko eni, pea u lau leva ai, Lao Fika 1 'oku 'i ai 'a e *bullet point* fika 1, 2, 3, 4, 5, 6 ko e ngaahi lao ia 'oku 'i he malumalu 'o e 'Ofisi Pal mia, 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'oatu ko eni ko e peh ko e 'uhinga 'oku tu'u he fakamatala Sea, pea kapau 'oku peh 'e he kau Minisit ia ke tuku ki he *Foreign Affair* pea lapa'i mei he peesi ko eni, kae 'oua 'e to e 'omai he ko e 'uhinga ia 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a.

Sea K miti Kakato: Fakam l fakatonutonu 'Eiki N pele

'Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea ke ngali lava ai leva, 'oku kehekehe 'a e *policy discussion* mo 'etau *discuss* ha me'a na'e hoko 'o l pooti mai, 'oku ki'i kehekehe p 'Eiki N pele, m l .

Lord Nuku: M l 'aupito 'Eiki Sea, ko homou 'uhinga ke tuku 'oua to e fai ha fakamalanga, pea 'oku sai p ia.

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele

Lord Nuku: 'UHINGA 'a e fakahoha'a atu ko ki ai ko e ngaahi lao 'oku fel ve'i mo e ngaahi fatongia 'o e 'Eiki Pal mia, ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ki ai 'a e fakahoha'a, he ko e ngaahi me'a 'oku fekau'aki pea mo e sino 'o e 'Eiki Pal mia, pea kapau ke peh 'e koe ke tuku , pea tuku ia,

Sea K miti Kakato: M 1 ‘Eiki N pele

Lord Nuku: Kapau ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga mai ai ki ai ‘a e Hou’eiki Minisit pea tuku p ia sai p mo ia,

Sea K miti Kakato: Kalake tau p loti

Lord Nuku: Sea m 1 ‘aupito e ma’u faingam lie Sea tuku ia ko ena ‘oku ‘ikai ke ke loto koe ki ai m 1 .

Sea K miti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tau tali e 4.2 k taki ‘o fakah ’aki ‘a e hiki hake ho nima.

P loti pea tali L pooti Fakata’u ‘Ofisi Pal mia 2015

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, ‘Akosita Havili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ako & Ako Ng ue, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu, S sefo Fe’aomoeata Vakata’u, Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16.

Sea K miti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke laum lie lelei ki ai fakah mai ia

Kalake T pile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki N pele Nuku, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e tokotaha Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 , Hou’eiki kuo tau hoko atu ki he 4.3 ko e...

Lord Tu’i’ fitu: Sea fakamolemole p mu’a he ta’ofi ho tu’utu’uni kae fai atu ‘a e ki’i fakahoha’a tu’a ko eni, kapau ‘oku ke laum lie lelei ki ai.

Sea K miti Kakato: Me’a mai

Lord Tu’i’ fitu: Kole p ki he Hou’eiki mou laum lie lelei p ko e Fale Alea eni ‘oku ‘ikai ko ha Fale k miti p eni ia ‘i ha fa’ahinga fakangatangata ‘i tu’a ko e Fale Alea eni ia ‘a e fonua, pea kuo pau ke tau malanga’i mo alea’i e me’a ‘oku ‘omai ki ho Fale ‘oku t pile’i Sea ‘oua ‘ai ke peh ko ha fo’i *contract* p eni Sea ko ia p Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 , tau hoko mai ki he 4.3

M teni Tapueluelu: Sea fakamolemole p te u lava p ‘o ‘oatu p ‘oku tonu kapau ‘oku tonu ‘eku ma’u ki he ‘asenita ‘Eiki Sea ko e 4.3 ko e Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘o e Pal mia ta’u 2015 4.3 ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia

M teni Tapueluelu: ‘A ia ko e 4.2 na’a tau toki hanga ‘e tautolu ‘o fakapaasi

Sea K miti Kakato: 4.4 k taki

M teni Tapueluelu: P 'i tau hoko atu ki he 4.4

L pooti Fakata'u Potung ue Polisi 2013/2014

Sea K miti Kakato: 'Oku 'i ai ha me'a 'oku fie me'a 'a Tongatapu 4 ko e4.4. Ko e fekau'aki eni mo e Potung ue Polisi 2013/2014 'a ia 4.0. 4.

Lord Tu'ilakepa: Kapau ko e me'a ki he Minisit Polisi

Sea K miti Kakato: 'Oku 'ikai ke 'i heni 'etau Minisit

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'i f 'a e Minisit ko eni, 'ikai ke me'a heni 'oku ne mea'i 'oku 'osi 'i heni 'ene l pooti, ko e tahataha 'a e l pooti ko eni kotoa he fonua ni 'oku tau tokanga ki ai koe'uh ko e potung ue ko eni 'oku mahu'inga 'aupito ia he fonua ni 'Eiki Sea

Sea K miti Kakato: Ka u ki'i toloi mu'a ia ki he ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Kole pe mei he Pule'anga Sea ke ki'i toloi mu'a ia 'oku 'ikai ke me'a heni 'a e Minisit ,

Sea K miti Kakato: Ka tau toki hoko atu 'apongipongi ka tau hoko mai tautolu ki he 4.5

Lord Tu'ilakepa: 'Ai p ho'o tu'utu'uni Sea 'oua 'e fa'a 'ai 'emau tu'utu'uni he 'oku fa'a folau p 'a e kau Minisit ko kae tali mai p he kau Minisit ko , pea ko e me'a ia ko eni 'oku 'osi fakahoko ia 'Eiki Sea 'i he 2013 mahalo ko 'etau feme'a'aki p tautolu ia ki ai pea mou tali mai p ko e Minisit Lao ia ko e fu'u to'a mo'oni he lao e fonua ni, k 'oku 'i ai ha ngaahi me'a fakalao pea 'ohake ki he Minisit Lao.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Io tuku atu ai leva Sea ke 'ai ai leva

Sea K miti Kakato: Me'a mai ai koe leva Vava'u Fika 2

Tokanga ke feng ue'aki 'Eiki Minisit Polisi mo 'ene kau ng ue

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e me'a 'oku ou sai'ia he l pooti ko eni Sea 'oku ou sai'ia p au hono fakafou mai 'i he ...ko e ki'i me'a p Sea ke fakatokanga'i ko e ki'i fakatonutonu 'ai mu'a 'Eiki Minisit ke kau mu'a 'i he fokotu'utu'u hang ko e ki'i me'a na'a ku ki'i lave ki ai na'e 'ikai ke u hikinima ai ki mu'a 'Eiki Sea fekau'aki mo e me'a ko eni, ko 'ene fokotu'u p 'a'ana pea 'ai mu'a ke anga maheni'aki 'a e founga ko ia, kae 'oua 'e 'ai ke hang 'oku ongo'i he 'Eiki Minisit pea me'a mai 'a e 'Eiki Minisit ki Fale ni 'o ne me'a mai 'oku 'ikai ke 'i ai hano ivi he me'a, pea 'oku ou tui au 'oku 'ikai ke peh 'a e founga ng ue Sea, 'oku nau ng ue fakataha p nautolu ia 'Eiki Sea fakataua pea mo e kupu 51(5) 'Eiki Sea 'oku ou sio hifo he Konisit tone, 'a ia kuo pau 'Eiki Minisit takitaha ke ne l pooti fakata'u ki he Fale Alea 'o fale'i 'o fekau'aki mo e ngaahi ng ue mo e ngaahi palani 'Eiki Sea hang ko ia 'oku mou mea'i 'oku hokohoko mai 'i he ngaahi l pooti ki mu'a 'Eiki Sea pea 'oku m lie foki 'Eiki Sea 'oku ou fakatokanga'i hifo 'a e fuakava 'a e kau polisi heni, kau eni he me'a 'oku totonu ke fu'u tokanga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea, " 'oku ou fuakava he 'ao 'o e 'Otua Mafimafi te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio ko Tupou VI ko e

Tu'i, pea te u tauhi m 'oni'oni mo haohaoa 'a e Konisit tone 'o e Pule'anga 'o Tonga mo e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'a ia 'oku lolotonga ng ue'aki p 'e fokotu'u 'i he kaha'u koe'uhi ko e pule mo e tauhi tu'utu'uni ki he ...

<007>

Taimi: 1550-1600

Lord Tu'ilakepa: ... Polisi Tonga pea 'oku ou fuakava fakapapau foki, he 'ikai te u nofo mei he Polisi Tongá, tukukehe 'i ha founa 'oku hoa mo e ngaahi Lao, mo e ngaahi Tu'utu'uni.

Tokanga ki he ola e ng ue ki he ma'u vaka faito'o konatapu 'i Vava'u

Sea, hang ko e me'a ko ia 'oku ke 'i aí Sea. Sea, 'oku fu'u lahi 'a e palopalema hotau fonua ni, 'i he Potung ue ko ení, t ko e fuakavá 'Eiki Sea 'oku tonu ke peh ; Ka 'oku 'ikai p ke fai 'etau f nau 'Eiki Sea ki he me'a ko ení 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, na'a ku mei peh 'e au ko e L pooti ko ení 'e t naki mai mo e ngaahi me'akehekehe 'Eiki Sea, ka 'oku ou tokanga p 'Eiki Sea, koe'uhi ko e fatongia 'o e kau Polisí 'oku fu'u lahi hono 'ohake 'Eiki Sea, 'a e me'a ko ení 'i he fonua ni. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha ola lelei 'Eiki Sea 'i he tafa'aki 'o e ng ue ko ení 'Eiki Sea. Ko e ngaahi ola lelei 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke hokó 'a e me'a ko eni na'e hoko 'i Vava'u 'Eiki Sea, mahalo Sea 'oku kei fai hono fehu'ia a'u ki he taimi ni, 'a e me'a ko na'e 'ohake 'e he 'Eiki Pal miá ia'a e tukuaki'i 'o e taha he Fale ni 'Eiki Sea, ka 'oku ou tui 'Eiki Pal mia 'oku tonu ke ke vakai fakalelei 'Eiki Sea, mo e 'Eiki Pal miá ki he me'a ko eni. 'A e me'a ko eni na'e hoko 'i Vava'u fekau'aki mo e vaka ko ia 'iote ko iá 'Eiki Sea. He 'ikai ke tuku hono toutou 'ohake he Fale ni, 'o fekau'aki pea mo e *drugs* ko eni 'i Vava'u 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ia 'Eiki Sea 'oku ou tu'u ai ke u 'ohaké 'Eiki Sea, ke 'omai mu'a ha L pooti ha ta'u, ke fai mo fakahoko mai ki he Fale ni, ko e h ko 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'a ko ia. Pe na'e hu'u 'a e me'a ko ení ki fe'ia. Pea 'oku 'osi fakahoko mai...

Sea K miti Kakato: Me'a mai Minisit Lao.

Tali Pule'anga ki he teu monomono Lao Polisi 2010

'Eiki Minisit Lao: Ko e *drugs* ko iá na'a mau feinga ke a'u ki ai, ka na'e tali mai... Mou manatu'i ko e *Commander* ia ko ení na'e toki ha'u p ia. Pea na'e 'ohake ena ia he koe'uhí 'oku 'ikai ko moutolu p 'oku tokanga ki aí, k toa 'a e fonua. 'Oku te'eki ai, ko hono tali lelei, 'oku te'eki ke 'i ai ha tali 'e fakafiemalie. 'I he lolotonga ní ko eni 'oku mau lolotonga ng ue ki he Laó, pea ko e ..'oku ou tui p 'e h mai p ia 'i he *session* ko eni. Ka ko e toki lava ia. Hou'eiki 'oku 'ikai ke l pooti mai 'a e Komisioná ia ki he Minisit . Pea ko e Komisioná 'oku tau'at ina. 'Oku 'asi he Laó ko e tangata tau'at ina, 'oku 'ikai ke fakaongogo ia ki he Minisit . Tau'at ina 'ata'at p ia. Ko e 'uhinga ia 'oku mau teuteu mai ai 'a e *amendment* ko eni ki he Polisí, ke kau 'a e fonuáv ai. Ko e Minisit Polisí ko e Fakafofonga ia 'o e kakaí, ko e fonuá ia. 'I he taimi ní, 'ikai 'e Sea. Ko 'ene hekeheka p 'ana 'o 'alu ki 'api, 'oku 'ikai 'i ai hano mafai he 'oku tau'at ina. Pea kapau leva..

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ou kole atu au ki he Minisit Laó ke toki malanga mu'a ia ha'ane taimi. Sai 'ene fakatonutonu maí 'a'ana ia 'a e me'a ki he *drugs*.

'Eiki Minisit Lao: 'Ai mu'a kau faka'osi atu ai.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ko eni Sea 'oku ou tokanga ki ai, kapau ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'Eiki Minisit , 'o fekau'aki pea mo e Komisona Polisi 'Eiki Sea, 'Eiki Sea, ..

'Eiki Minisit Lao: 'Ai ke u tali atu ai leva ke 'osi 'a e *drugs*. 'E lava ke 'osi he 'oku tokanga mai ai.

Sea K miti Kakato: Pe'i me'a mai.

'Eiki Minisit Lao: Na'a mau fehu'i Sea ki he Komisiona pea ko e tohi ia ko eni na'e lele takai. Na'e 'alu ki he Tokoni 'Ateni Senialé, foki ki he Komisiona, ha'u ki he Polisi. Na'e 'ikai ko ha me'a faingofua eni, ka na'e... pea 'oku a'u mai p ki he 'aho ni, te u hanga p 'o tala totonu atu. 'Oku te'eki ai ke mau fiem lie 'i he tali na'e 'omai. Pea a'u.. 'oku mau hanga,.. te mau feinga ke a'u ki he taupotu taha te mau lava 'o a'u ki ai. 'I he lolotonga ní, ka kapau 'e lava liliu e Laó 'i he h mai ko eni, 'e lava leva ke tali ui mai 'a e *Commander* 'o l pooti mai ha me'a 'oku mau fiema'u. 'I he lolotonga ní, hala, ,he ko e Laó p ia. Tukukehe kapau 'e angalelei, ke ne l pooti mai p ha me'a te mau kole ki ai, ka ko hono mo'oní, 'oku 'ikai ke peh ia. Ko e 'uhinga ia 'oku mau feinga ai ke liliu 'a e Laó ke fakaongoongo mai. 'Oku 'ikai 'i ai ha me'a ia, ki he 'Ulu 'o e fonuá, ko e kakai 'oku fili 'e he kakai.

'Ikai ha mafai e Minisita Polisi he Potung ue

M teni Tapueluelu: Fakamolemole p Sea pea tapu mo e Feitu'u na kae peh ki he K miti Kakato. Ko e me'a ko eni 'e l loa ia Sea, ka 'oku ou loto p ke 'oatu. Na'a ku tohi fehu'i 'o fekau'aki mo e kokeini kilo 'e 200 ko eni na'e ma'u 'i Vava'u, he 'aho 17 'o M 2016. Ko e 2017 eni. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uní 'oku hang kia au 'oku 'aho p 'e 14 pea pau tali mai. 'Oku ou fai eni 'i he loto faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisit Polisi 'o Tongá, 'oku mahino p kiate au 'ikai ke 'i ai si'ano mafai. Hang ko e ko e me'a 'oku fai 'e he 'Eiki N pele Fika 2 'o Vava'u, ko e *chain of command* ko eni 'oku h he'enu L pooti 'anautolu, 'oku kamata p ia mei he Komisiona Polisi pea hifo ai ki lalo, pulia 'a e Minisit . 'A ia 'e 'ikai ke u tukuaki'i 'e au 'a e Minisit kapau 'e 'ikai ke ne lava 'omai ha tali ki he motu'a ni. Fihia 'etau founa ng ue, ko hono 'uhinga ko e fa'unga ng ue 'a e Potung ue. Pea ko 'eku Tohi Fehu'i 'Eiki Sea 'oku ou 'eke, pe 'oku tauhi 'i f 'a e kokeini kilo 'e 200 ko eni pe 'oku 'osi faka'auha. Pea ko e h 'a e ola 'o e fakatotolo. 'E ta'u eni 'e taha Sea, 'oku 'ikai ke 'omai ha tali. Kapau 'e 'ikai ke 'omai ha tali fe'unga, 'e 'ikai ke tukuaki'i 'a e kakai 'o e fonua ni, kapau te nau peh 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau *dealer* 'i loto. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala kehe 'oku 'omai kia mautolu. Ka ko e h ha me'a te tau tukuaki'i ai ha kakai kehe, kapau he 'ikai ke tau 'uluaki fufulu 'eta Potung ue Polisi. Ka 'oku ou tokotu'u atu Sea, 'oku 'i ai 'a e *case* heni ke fai 'a e tokanga kakato ki ai 'a e fonua. Fu'u fuoloa, ta'u eni 'e taha. 'Ikai ke lava 'omai ha tali. 'Eiki Sea 'oku ou sio hifo ki he ni'ihi 'oku talamai 'oku 'ave ki ai ke nau fai mai 'a e tali ki he'eku Tohi Fehu'i. Faka'ofa'ia au 'ia nautolu. Ha'iha'isia kinautolu ia. He 'oku ou 'ilo 'e au 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku hoko 'i loto. Ka 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, 'oku totonu ke 'oua 'e tukuange 'a e *case* ko eni ke 'alu, ke tanu 'e taimi, kae 'omai ha tali pau ki ai, pea 'ai ha k miti fakatotolo ki ai Sea. Ke a'u ki ai, he kapau ko hono ' tungá eni ke nau toitoi 'i he fa'unga, 'e 'ikai ke nau lava tali ui mai ki he K miti Kakato 'a e Feitu'u na mo e Fale Alea 'a e 'Eiki Sea. 'E f f ai hotau le'o? 'Oku mo'oní 'e me'a ia 'a e 'Eiki N pelé, 'ikai ke 'ilo p ko e h hono 'aonga hono 'omai 'a e me'a ko ia kia kinautolu. Faka'ofa 'a e Pal miá ia mo nautolu, nau takatakai holo p nautolu. 'Oku ou kole atu, mou fakamolemole p . Ko e *case* ia ko eni 'e 'ikai ke tukunoa'i. Ko e 'aonga ia ke fai ha ng ue ki ai.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni atu p ki he ..

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni eni 'a e 'Eiki N pele Niua. Me'a mai.

Lord Fusitu'a: K taki, 'oku 'i ai 'a e mo'oni 'a e me'a 'a e Fika 4, ka ko e me'a leva 'oku tau fifili ki ai, p ko e h nai 'a e 'uhinga na'e fokotu'u ai 'a e founa ng ue ko ia 'oku tau lolotonga 'i ai. 'O fakamavahevahe'i 'a e Minisit , pea mo e Komisiona Polisi. Sai, na'e 'i ai 'a e *briefing* na'e 'omi 'e he Tokoni Komisiona Polisi ki he motu'a ni, 'o fekau'aki pea mo e kaveinga tonu ko eni. Na'e hili hono tutu ko ia 'a Nuku'alofa ni 16/11 na'e kole leva 'e Tonga ni ki muli. Ki 'Aositel lia mo Nu'usila, ke 'omi 'enau kau Polisi 'o *review* 'etau sisitemi, p ko e h nai 'a e 'uhinga, na'e 'ikai ke fakafiem lie ki he fonua 'a e ng ue ko ia 'a e kau polisi, nae fakahoko ke ta'ofi 'a e 16/11 . Pea ko 'enau fokotu'u ko e founa lelei tahá eni, ke fakamavahevahe'i 'a e Minisit , mei he Komisiona kae tau'at ina kae'oua 'e lava ha Potung ue Polisi, 'o hoko ko e me'ang ue 'o e Pule'anga 'o e 'aho. Na'e 'i ai 'a e ngaahi Minisit Polisi 'i he kuohili, na'e 'ikai ke, laum lie lelei ki ai 'a e 'Eiki Pal mia lolotonga. Na'a ne peh ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea 'e lava ke u tokoni atu.

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni eni.

Lord Nuku: Ko e tokoni 'Eiki Sea ki he me'a ko ia na'e hoko he vela ko ia 'a Tonga ni, hono tutu. Ko e tokoni, na'e tuai 'a e fakahoko mei he polisi ki he s tiá, he 'oku pau ke fakahoko 'e he polisi ki he s tiá, pea toki kau 'a e s tiá ke kau ki he malu'i ko ia 'o e fonua, hono tauhi 'a e melino. Ko e me'a ko ia na'e hoko, 'oku pau ke 'ave 'a e Komisiona ki he malumalu ko . Ka toe 'i ai ha me'a peh , ko 'Ene 'Afió ko e *Commander in Chief* ko 'a e Va'a Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afió. Ko e fo'i fetu'utaki ia, na'e 'uhinga ai hono fakahoko ko 'o e *Commissioner*. Na'e hoko 'a e tutu, na'e 'ikai ke lava 'e he kau polisi 'o ta'ofi, pea 'ikai ke lava 'e he kau Polisi 'o fakahoko ki he s tiá 'oku ngata honau mafaí ka nau h mai.

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe 'e Vava'u Fika 2. Ko e taimi eni 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea. Kiate au ia 'oku sai p 'a e Komisiona Polisi ia. Ko e ki'i kau nofo ko he tafa'aki, p ko e h ha lea 'e fai, 'oku nau ' takai he tafa'aki ko eni 'o e ... 'Oku ou vakai hifo 'oku 'i ai 'a e *Deputy Commission* ko 'Unga Fa'aoa mo Lau'aitu Tupouniua. Ko e me'a p ni he L pooti 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u 'omi ha me'a mei tu'a.

Sea K miti Kakato: Ko e L pooti p .

'Eiki Tokoni Pal mia: Kole p Sea ke tau fakatokanga'i p 'etau Tu'utu'uni ko ia ke 'oua te tau t palasia ha taha.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke u me'a au Sea. Hokohoko hifo 'i ai 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e tokotaha ai ko .. ke ki'i vakai'i p 'a e ni'ihiki ko eni 'Eiki Sea he na'e 'osi fai 'a e fakatotolo ki mu'a 'o fekau'aki pea mo e polisi l kooti 'Eiki Sea, pea ko e me'a ia na'e ongo taha kia au ko

‘eku ma’u ‘a e fakamatala falala’anga, ko e ‘alu ki he ni’ihi ko ení, pea fakangata mai leva ia ‘e ‘ikai ke a’u kia nautolu ‘Eiki Sea.. ‘Eiki Sea, ko e taha ‘o e me’a ‘oku ou toe tokanga ki aí, ko e me’a ko eni ki he ngaahi hia tautautefito ki he kau Polisí ‘Eiki Sea. ‘Oku ou ‘ohake p ‘Eiki Minisit Lao, kapau ‘oku mou mea’i ‘a e me’a ko eni. Ko e puke fakam lohi na’e fai he pausa ko eni ‘i Ma’ufanga, pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo p ko e ‘lia ‘o e ‘Eiki Tokoni Pal miá p ko e Fika 4. Ko e me’afana na’e fai’aki ‘a e puke fakam lohi ko ia. Kuo ‘osi ma’u ‘a e fakamatala falala’anga ko e me’afana ‘a e tokotaha polisi. Ko e h ‘a e me’a ‘oku tuai ai ‘a e ng ue ‘a e Komisiona Polisí ke fai mo fai ha ng ue ki he tokotaha ko eni. Koe’uhi ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi p he..

‘Eiki Minisit Lao: Sea,

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu?

‘Eiki Minisit Lao: ‘Io fakatonutonu p mo e lava ‘a e ‘aho. Ko e me’a p ‘oku ou fiefia aí, ‘oku te’eki ai ke h mai ‘a e fakatonutonú ia, ka ‘oku ou fiefia au kuo mou tali ‘e moutolu te’eki ai ke h mai. M l , ko e ‘uhingá ko ‘ene h mai p ‘ana he *session* ko ení, mo u ‘osi tali lelei p ‘e moutolu. M l .

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea ko e me’a fai tatau tama ‘a e Minisit Laó pea mo e ‘Eiki N pele mei Niua. Lolotonga ‘etau feme’a’aki ‘atautolu ia h kuo na ‘omi ‘e naua ia ‘a e fo’i me’a kehe ‘oku ‘ikai p ke mahino ia kiate au, pe ko e h ko ‘a e me’a ko ia ‘oku na me’a ki ai.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele Fika 2 ‘o Vava’u, te ke laum lie lelei p ke tau toki hoko atu ‘apongipongi he *issue* ko eni. Hou’eiki tau liliu ‘o **Fale Alea**.

(Ne me’a mai leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea – Lord Tu’ivakano ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Hou’eiki, m l ‘aupito e feme’a’akí ka tau toki hoko atu ki he uike kaha’u, 10:00 he M nite,

Kelesi

Ka tau kelesi.

<008>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Tu apulelulu, 2 Fepueli 2017

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

- 1. Lotu**
- 2. Ui 'o e Fale Alea**
- 3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea**

Me a a e Fakafofonga N pele Eua o kole ke tukuhifo a e Tohi ko ia na e omai fekau aki mo e Sipoti 2019 ke ave ki he K miti Pa anga ke nau me a mo ng ue ki ai. Me a a e Tokoni Pal mia ke tuku mai p a e tohi ia ko ia ki he Pule anga ke toki omai ha l pooti fekau aki mo e ngaahi kaveinga ko ia. Me a a e Fakafofonga N pele ko e uHINGA pe ke fai ha vakai pe ki he ngaahi me a fakapa anga. Kuo osi fai mai a e tali ia mei he Pal mia. Me a a e Pal mia ko e l pooti eni na e omai mei he Atita pea kuo osi ave ki he Eiki Sea. Me a a e Eiki Sea ko e l pooti atita ko ia na e peh ai oku lelei p a e me a fakapa anga ia a e *Organizing Committee*.

P LOTI KE TUKUHIFO KI HE K MITI PA ANGA PEA IKAI KE TALI 7/14 – KO IA AI OKU AVE KI HE PULE ANGA KE NAU TOKI L POOTI MAI. Kole ai pe a e Fakafofonga N pele Eua ke ai ha taimi pau ke omai ai a e l pooti ko ia mei he Pule anga. Me a a e Eiki Sea ke omai he uike kaha ú.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u o fakam l ia a e Eiki Pal mia he ko eni kuo foki a e kau ng ue lau aho e toko 19 ki he ng ue, o fakatatau ki he kaveinga na e ohake aneafi. Fakahoko atu ai pe a e tokotaha na e osi fakanofa mei he Va a Sipoti a e MIA ka na e tuku kitu a ko e ikai ha patiseti. Ko e tokotaha eni oku ma u hono mata itohi MA pea oku poto he sipoti kotoa. Kole na a lava ke to e fai ha sio ange ki he kaveinga ko ia.

4. K MITI KAKATO:

4.1 Feme a aki i he Ngaahi Kaveinga Fekau aki mo e Sipoti 2019

Me a a e Fakafofonga Tongatapu 4 o fokotu u koe uhí kuo osi tali i Fale Alea ke ave a e tohi ne omai fekau aki mo e Sipoti 2019, pea ave kotoa a e me a fekau aki mo e Sipoti ki he Pule anga ke nau toki omai enau tali tohi pea toki hoko atu ai a e feme a aki. Kole a e Fakafofonga Eua ke tuku p ke hoko atu a e feme a aki ia he asenita ko ení he ko e me a kehekehe p a e tohi ia pea mo e kaveinga ko ení.

Fokotu u ke fa u e he Pule anga mo e Fale Alea ha *Regulations* ki he Lao Sipoti. Pea ke fakah mai ha l pooti a e K miti Sipoti ki he Fale Alea pea ko e h oku ikai ‘omai ai ha sipoti ki Vava u, pea ke omai ha palani ke mahino ha “*way forward*”.

Fokotu u e he Minisit Ako ke hoko atu a e feme a aki ki he asenita 4.2 he kuo osi tali ke ave a e tohi ia ki he Pule anga ke nau toki l pooti mai. Poupou ki ai a e Tokoni Pal mia he oku monuka a e tu utu uni a e Fale he kuo osi tali e tohi ko eni ke ave ki he Pule anga. Oku i loto kotoa he tohi ko eni a e ngaahi kaveinga oku fai ki ai a e tokanga i he tohi.

P LOTI KE TOLOI A E 4.1 KE OMAI A E L POOTI MEI HE PULE ANGA O TALI A E TOHI PEA TOKI ALEA I FAKATAHA AI MO E ASENITA KO ENI. TALI 15/1.

4.2 Tali mei he Pule anga ki he ngaahi asenita ng ue na e tuku mei he Fale Alea ki he Pule anga i he 2015

Peesi 8 – Tohi Tangi Fika 7/2015

Fokotu u e he Pule anga ke to e fakafoki ki he ngaahi kulupu ne nau tohi tangi mai he kaveinga ko eni ke nau to e vakai ki ai.

TUKU KI HE KALAKE KE NE TO E FAKALELEI I MAI A E NGA AHI FEHALAAKI FAKAKALAMA I HE TOHI TALI MEI HE PULE ANGA.

4.3 Fakamatala Fakata u Ofisi o e Pal mia 2015

Me a a e Eiki Pal mia o fakama ala ala a e fakamatala.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u ke to o a e hingoa Siosiu Po oi P hiva [peesi 9] mei he fa unga o e potung ue he na e toki tali ki mui e he Kapineti he 2016 ia ke kau ki he potung ue pea vahe mei ai. Ke toki fakah mai ia i he fakamatala o e 2016.

Me a a e Fakafofonga Nopele Eua o tokanga ki he me a fekau aki mo *West Papua*.

P LOTI O TALI 16/1.

4.4 Fakamatala Fakata u Potung ue Polisi Tonga 2013 mo e 2014

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u o tokanga ki he *drugs* ne ma u i Vava u.

Me a a e Fakafofonga Tongatapu 4 o tokanga ki he fa unga o e Potung ue Polisi fekau aki mo e *cocaine* kilo e 200 na e ma u i Vava u. Ko e tohi fehu i fekau aki mo e me a ni na a ne ave fekau aki mo e me a ni i M 2016 oku te eki ke tali mai.

[4pm – Fale Alea]

TOLOI ‘A E FALE ALEA KI HE M NITE, 6 FEPUELI 2017.

